

TÖRTÉNETI IRODALOM

ZWISCHEN LUST UND FRUST

Die Kunst in den Niederlanden und am Hof Philipps II. von Spanien (1527–1598).

Herausgegeben von Caecilie Weissert, Sabine Poeschel, Nils Büttner

Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 2013. 275 o.

ÖRÖM ÉS FÁJDALOM KÖZÖTT

Művészet a 16. századi Németalföldön és II. Fülöp udvarában

1548 októberében a huszonegyedik életévét nemrég betöltő Fülöp infáns a katalóniai Rosas kikötőjéből kihajózva hároméves európai útra indult. Apjának, V. Károlynak célja volt, hogy elsőszülött fiát bemutatva a Német-római Császárság tartományaiban a meglátogatott területek támogatását megszerezze Fülöpnek, egyben előkészítse fia császárrá választását. A németalföldi városok nagyszabású ünnepségekkel fogadták Fülöp és Károly gazdag kíséretét, reményeiket tolmácsolva jövődöbéli uralkodójuk felé. Az infáns udvari történetírója, Juan Cristóbal Calvete de Estrella Fülöp Madridba való visszatérése után összefoglalta az utazás élményeit – a részletes (335 oldalas) beszámoló, *El felicísimo viaje...* címen Antwerpenben jelent meg 1552-ben. Fülöp 1555 és 1559 között ismét Németalföldön tartózkodott, miközben apja lemondását követően a Spanyol Királyság trónjára lépett. A Tizenhét Tartományban tett két hosszú látogatásának hozadéka elsősorban az volt, hogy a korabeli spanyol udvari kultúra és művészet minden más hatáznál nagyobb mértékben fogadta magába a németalföldi mintát.

A *Böhlau* kiadó gondozásában megjelent kötet a 2010-ben az Universität Stuttgart és az Akademie der Bildenden Künste in Stuttgart szervezésében tartott konferencia előadásainak tíz tanulmányra érett szövegén keresztül mutatja be a II. Fülöp korabeli németalföldi és spanyol udvari művészet jelenségeit. Az 1560-as évek feszült politikai klímája, majd az 1568-ban kitört németalföldi szabadságharc és az 1579-ben szövetségre lépő északi tartományok függetlenségi törekvései természetesen a két fél közti korábbi kulturális cserefolyamatoknak jelentős korlátokat szabtak. II. Fülöp udvarában azonban az uralkodói műpártolás töretlen virágzása és annak eredményei — amelyeknek a sokáig perifériaként kezelt Spanyol Királyság esetében a művészettörténet-írás kevesebb figyelmet szentelt — a spanyol barokk kultúra, a „*siglo de oro*” alapjait vetették meg. A kötet célja így az is, hogy a korábbi történetírói determinizmusokon felülemelkedve (a II. Fülöp világi uralmának a katolikus egyházzal való szoros összefonódásának hatásait korábban sommásan jellemző fogalom pár a *Gegenreformation und Inquisition* helyett ma már a *Konfessionalisierung und Disziplinierung* használatosak a német nyelvű szakirodalomban) a művészettörténeti érdeklődést ismét az Ibériai-félsziget gazdag 16. századi művészeti kultúrájára irányítsa. A tanulmányok problémaérzékenységük mellett bátran nyitnak már bejárt és eddig kevésbé ismert utakat a társtudományokkal való párbeszédnek számára. A szövegek a 16–17. századdal foglalkozó történészek számára is alapvető fontossággal bírhatnak: újfajta módszertani kapaszkodókat nyújtanak azoknak a kutatóknak, akik elsősorban a korszak diplomáciatörténetének, udvari kultúrájának, uralkodói reprezentációjának szentelik figyelmüket.

Caecilie Weissert a kötet nyitó tanulmányában Frans Floris Nicolaes Jonghelinck antwerpeni kereskedő villája számára festett Herkules-sorozatával (1555–56) foglalkozik. A széria darabjainak témája (Herkules tizenkét munkája és a hős más tettei) és a korabeli Herkules-ikonográfia metamorfózisai lehetővé tették, hogy az antik világ hősével a németalföldi politikai helyzet változásai nyomán több társadalmi csoport is azonosíthassa magát. A vászonra festett képek ábrázolásait ma már csak Cornelis Cort metszetei nyomán ismeri a kutatás, amelyekből kiderül, hogy Floris szöveges forrása a 16. században nyomtatásban sokszorosított középkori *Libellus de deorum imaginibus* volt. Ennek volt köszönhető az is, hogy a tizenkét munka közé olyan egyébként „nem kanonikus” képtémák is felvételt nyertek, mint a *Herkules és Antaeus* vagy a *Herkules és Akhelóosz*. 1556 tavaszán az újonnan trónra lépett II. Fülöp is látogatást tett hűséges alattvalója és hivatalnoka, Jonghelinck villájában. A fiatal uralkodó számára Herkules a népét védő, jó fejedelem allegorikus alakjaként tűnt fel, csakúgy, mint azoknak a diadalkapuknak a hőst

ábrázoló szobrain, amelyeket Antwerpen városa emelt 1549-ben az infáns és V. Károly bevonulása alkalmából. A Villa Jonghelinck sorozatán több képen is háttérbe szorítják a hősré Eurüsztheus által kiszabott munkákat olyan jelenetek, amelyeken Herkules a hatalmukkal zsarnoki módon visszaélő mitológikus uralkodókat győz le. A zsarnokölő hős alakjában a nem sokkal későbbi értelmezés szerint már a németalföldi tartományok ellenállási joga fogalmazódott meg a hatalmát önkényesen gyakorló királyukkal szemben. Az elnyomó hatalom ellen harcoló helyi lakosság erős öntudatát, és nyílt azonosulását Herkulesrel Hendrick Goltzius és Cornelis van Haarlem 1589-ben és 1590-ben keletkezett Herkules-ábrázolásai is bizonyítják: a képeken csupán állatbőrt viselő és kezében bunkót tartó hős egy batavus harcos képében jelenik meg. A Római Birodalom ellen 69-ben fellázadó Rajna-vidéki germán népcsoportban a németalföldi lakosság saját elődjét látta. A 16. század végére a képhagyomány a lázadók vezérét, Orániai Vilmost azonosította Herkulesrel, Fülöp és utódainak Spanyolországát pedig a lernai hüdrával, vagy Kerberossal, az alvilág háromfejű kutyájával. Az eredetileg az uralkodó erényeit dicsőítő ciklus hőse a század végére polgári erények viselőjévé, az öntudatos polgár metaforájává vált, s elválaszthatatlanul összefonódott a németalföldi szabadságmozgalommal.

Caecilie Weissert téziseihez hasonlóakat fogalmaz meg Nils Büttner tanulmánya is Cornelis van Dalem tájképeinek a korabeli politikai viszonyokra való utalásainak felfejtésével. A 15. században — az ókori geográfiák és kozmográfiák újrafelfedezése nyomán — a természet tárgyai és a térképek tájai a művészeti érdeklődés központjába kerültek. A tájkép- és vedutafestészet autonóm festészeti műfajjá a 16. századi Németalföldön vált – Itáliában is hazájukat elhagyó németalföldi mesterek művelték először. Az antwerpeni származású Anton van den Wyngaerde 1561-ben érkezett II. Fülöp madridi udvarába, hogy kartográfiai munkái mellett városképekkel ékesítse az El Pardo királyi vadászkastély falait. Fülöp ágensei révén Németalföldön alkotó mesterektől is rendelt tájképeket, így került a Prado gyűjteményeibe Cornelis van Dalem (1530/35–1573) egy festménye is, amelyen sziklás táj előterében pásztorok terelik állataikat. A művészettörténeti kutatás az antwerpeni származású festő csupán néhány munkáját azonosította eddig. A szerző feltételezése szerint Van Dalem 1565-ben született — ma a müncheni Alte Pinakothek gyűjteményében levő — egy majorságot és annak háttérben romos kastélyt ábrázoló festménye reflexió Németalföld kortárs viszonyaira, ugyanúgy, mint az idősebb Pieter Bruegel néhány vászna (*Betlehem-i népszámlálás*, 1566; *Cockaigne földje*, 1567). A kép háttérben feltűnő, omladozó kastély a spanyolpárti főrendek politikai uralmának alkonyát hirdeti, de ugyanúgy nyilatkozik Németalföld kilátástalan politikai helyzetéről is. A harcos kálvinista van Dalem a katolikus főurakkal szemben a protestáns köznemesség és polgárság politikai felemelkedését várta; a történelmi szituációra való reflexiót pedig kötelességének tartotta. Mint kortársai, ő is minden bizonnyal úgy tartotta, hogy a festő munkája a *cognitio orbis terrarum* elősegítője – a kortárs politikai aspektust is beleértve.

A II. Fülöp által a Spanyol Királyság központjává tett Madridtól 40 kilométerre délre fekvő aranjuez-i vidéki kastély kertjeinek kialakítási munkálatai 1561-ben kezdődtek. Ursula Härting az Aranjuez-ről a 16. századból fennmaradt írott és képi források segítségével mutatja ki tanulmányában a kert keletkezésében döntő szerepet játszó németalföldi mintát. Az északi modell átvétele Aranjuez esetében egészen direkt módon történt: Antoine Perrenot de Granvelle, Fülöp tanácsadója, Mechelen érseke és Pármái Margit minisztere küldte kertészét, Jehan Holbecq-et tizenhat munkás kíséretében a madridi udvarba. A korszak botanikai és kertészeti traktátusszerzőinek (Carolus Clusius, Rembert Dodoens, Bernard Palissy) munkáit jól ismerő Holbecq II. Fülöp főkertészeként irányította később Valsain, az Alcázar, az Escorial és a Casa del Campo kertészeti munkálatait is. Holbecq munkájának következménye volt, hogy Aranjuez díszkertjei nem kizárólag az uralkodói reprezentáció eszközei lettek, mint az elsősorban Itália és a Francia Királyság területén létrejött kortársai. Aranjuez-ben a Tajo és a Xarama folyók által bezárt földnyúlványon Holbecq invenciója szerint született meg az ágyások geometrikus rendje által teremtett díszkert (*Jardín de la Isla*), mely egyaránt volt lelőhelye virágkülönlegességeknek, gyümölcsfáknak, haszon- és fűszernövényeknek. A törekvés a teremtett növényvilág különböző fajtáinak a teljességet szem előtt tartó akkumulációjára, annak az uralkodói szándékra is eredménye, amely az *imitatio dei* eszközeivel teremtette meg saját földi Paradicsomát. A király és családja pihenőhelyeül szolgáló Aranjuez egzotikus állatok (teve, strucc, páva, távoli földrészek madarai) „gyűjtőhelye” is volt; a birtok termékeny gabonaföldei, bő termésű gyümölcsösei, vadban és halban gazdag erdei és tavai valóban paradicsomi állapotokat tükröztek, de utaltak Fülöp világbirodalmának gyakorlatilag kimeríthetetlen gazdagságára is.

A spanyol udvari kertművészet számára kizárólagos mintát nyújtó németalföldi modell mellett a flamand falikárpitok hangsúlyos és a spanyol királyi udvarban ugyancsak exkluzív jelenlétével is számolnia kell a Fülöp-kori művészet kutatóinak. A bécsi Kunsthistorisches Museum Kunst- und Schatzkammer-ének kurátora, Katja Schmitz-von Ledebur tanulmánya az uralkodói gyűjtemények rekonstrukciójával foglalkozó kutatások „továbbrendítője” lehet. A II. Fülöp halálakor felvett inventárium által jegyzékbe vett 701 falikárpit közül a kutatás napjainkra mindössze körülbelül kétszáz darabot tudott azonosítani, ami elsősorban annak köszönhető, hogy az összeírás kevés adattal szolgál a kárpitok eredetére és kinézetére vonatkozóan. A falikárpitok egyszerre szolgálták az uralkodóházak reprezentatív és propagandisztikus céljait. A médiumnak ezt a tulajdonságát a 15. századi burgund hercegi udvarban ismerték fel először. A hagyományt a Habsburg-ház inkorporálta saját udvari kulturális közegébe: már Fülöp infáns 1527. június 5-ei keresztelődésén Krisztus életének jeleneteit és Nagy Sándor tetteit bemutató falikárpitok függtek a valladoli San Pablo templom főhajójának falain. II. Fülöp uralkodásának kezdetén tehát már gazdag gyűjteményt kapott örökségül, amelyet aztán saját vásárlásaival gyarapított. II. Lajos özvegyének, Mária magyar királynénak 254 darabos brüsszeli falikárpit-gyűjteménye 1571-ben került a spanyol királyi udvarba. A flamand faliszőnyeg-művészet remekeivel Fülöp a Máriánál Binche és Mariemont kastélyaiban tett 1549-es látogatásai alkalmával találkozhatott először. Már erről az útvjáról hazatérve is vitt magával falikárpitokat, de második németalföldi tartózkodása során (1555–1559) már uralkodóként kezdhette meg bevásárlásait. A tanulmány három 1556-os megrendelés rekonstrukciójának szentel komolyabb figyelmet: az antwerpeni Willem de Panne-maker vezette manufaktúrától Fülöp egy nyolcdarabos Apokalipszis-sorozatot és öt Ovidius *Átváltozások*jának jeleneteit ábrázoló kárpitot vett át uralkodásának első évében; a brüsszeli Frans Geubels műhelyének ugyanebben az évben fizetett a spanyol királyi udvar tizenkét — a késő középkori *mille-fleurs* kárpitok hagyományát folytató — levéldíszes, imaginárius tájakat ábrázoló faliszőnyegért. Fülöp második útvjáról való hazatérése után is rendelt németalföldi műhelyektől kárpitokat, de a feszült politikai helyzet által terhelt kulturális kapcsolatok miatt az uralkodói udvar vásárlásai az 1560-as évek végére lezárultak.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányában a németalföldi ceremóniális kultúrával, és annak a spanyol udvar számára modellként szolgáló szerepével foglalkozik David Sánchez Cano. Fülöp infánsnak és díszes kíséretének 1548–49-es németalföldi útja során városok sora rendezett pazar bevonulási ünnepélyeket. Juan Cristóbal Calvete de Estrella — a bevezetőben már említett — *El felicísimo viaje...* címet viselő munkája, amely a bevonulásokat és az azok alkalmával emelt díszépitményeket részletesen írta le, a későbbi spanyol udvari ünnepségek mintakönyvévé vált. Calvete írásos tudósítása mellett hasonló mintakönyv szerepe volt Cornelius Grapheus (az antwerpeni bevonulás *directora*) „*Festbuch*”-jának (*Spectaculorum in susceptione Philippi Hisp. Prin...*, Antwerpen, 1550.), amelynek a Pieter Coecke van Aelst rajzai után készült metszetei a bevonulások efemer építményeit és díszleteit ábrázolták. A könyv metszetei mintaképként szolgáltak a spanyol királyi udvar fesztiválszervezői számára. Köztük annak a Juan de Herreranának, aki tizen-nyolc éves udvaroncként ott volt Fülöp kíséretében annak németalföldi útján, és később királya liszaboni bevonulásának (1581) díszleteit tervezte. Fülöp számára valószínűleg az utolsót: a Madridba két éves távollét után 1583-ban visszatérő uralkodó szigorúan megtiltotta, hogy díszes ünnepségekkel fogadják. Korábban azonban az udvar pompás fogadtatást rendezett a király leendő feleségei, Valois Erzsébet és Ausztriai Anna számára, amikor a menyasszonyok kíséretükkel elérték Madridot. Ausztriai Anna 1570-es madridi és Fülöp ugyanebben az évben történt sevillai bevonulásai alkalmával a fogadó városok élőképekkel várták illusztris vendégeiket: az ún. *tableaux-vivants*-ok, amelyeken a szobrokat színészek helyettesítették, s bújtak mitológiai szereplők bőrébe, elengedhetetlen tartozékai voltak a Németalföldön rendezett bevonulási ceremóniáknak. (Ernő főherceget 1594-es brüsszeli bevonulásakor százfős élőkép fogadta.) A sevillai *entrée* alkalmával egy zömök kapu tetején zenészek öltötték fel Apolló és a Múzsák jelmezét. David Sánchez Cano tanulmánya a napjainkban új lendületet vett ceremóniakutatások — történészek és művészettörténészek által kialakított — szempontrendszere szerint mélyrehatóan elemzi a jelenség elemeinek egyirányú transzportját a két térség között, eredményei pedig új ösztönzésekkel szolgálhatnak az aldiszciplína módszertana számára.

Egy 16. századi németalföldi művész, Willem van den Broecke (humanista néven Paludanus, 1530–1580) megrendelői körének kialakításában szerepet játszó társadalmi stratégiába nyújt betekintést a korszak szobrászatának két szakértője, Frits Scholten és Titia de Haseth Möller által írt tanulmány. A mecheleni művészcsaládból származó Paludanus 1557-ben lépett be

az antwerpeni Szent Lukács-céhbe; a város polgárjogát elnyerve, s a helyi humanista kör tagjaként hamarosan a közösség elismert tagjává vált. A valószínűleg viszonylag kis műhellyel dolgozó szobrász a nagy presztízsű, informális értelmiségi társaságon belül kialakított kapcsolatainak köszönhető befolyásos megrendelőit is. A humanista kör egyik központi figurája, II. Fülöp bizalmasa, a spanyol műgyűjtők ágense, az 1568 és 1575 között Dél-Németalföldön tartózkodó teológus, Benito Arias Montano révén került kapcsolatba Paludanus Fernando Álvarez de Toledo-val, Alba hercegével és később a spanyol királyi udvarral is. Míg Paludanus németalföldi kortársai főleg protestáns megrendelőknek dolgoztak, addig ő azon kevés művészek közé tartozott, akik 1566 eseményei után sem fordultak el spanyol katolikus megrendelőiktől. Köszönhető volt ez annak is, hogy Paludanus tagja volt a vallási toleranciát hirdető antwerpeni vallási gyűlekezetnek, a *Huis der Liefde*-nek. Műhelye így dolgozott többek között a protestáns János Albert mecklenburggüstrow-i hercegnek, a May-Rembold augsburgi patrícuscsaládnak, de a katolikus Albának is. Paludanus műhelye készítette el a herceg életnagyságnál is nagyobb szobrának talpatzatát és annak reliefdíszét 1571-ben. (A helyiek által a kezdetektől gyűlölt kormányzó Jacques Jonghelinck által kivitelezett szobrát hat évvel felállítás után lerombolták.) Szintén Alba volt a megrendelője a Salamanca melletti Alba de Tormes-i San Leonardo-kolostor számára készült, a templom főhajóját a kórustól és a szentélytől elválasztó alabástrom-kapunak. A Pireneusi-félsziget barokk vallásos művészetére jellemző ún. *reja*-t rendelt II. Fülöp főkamarása, Francisco Gutiérrez de Cuéllar is a segoviai katedrális Santiago-kápolnájának bejárati íve alá a Paludanus-műhelytől. A tanulmány egyik következtetése az, hogy szinte kizárólag Paludanus révén került az északi all'antica szobrászati stílus az ibériai területekre.

A Kunsthistorisches Museum 2007 őszén megnyílt kiállításán, majd 2008 februárjától a velencei Galleria dell'Accademia termeiben egymás mellett sorakoztak Tiziano késői alkotói korszakának festményei, köztük a II. Fülöp számára festett *poesia*, a *Danaé* is. Aki napjainkban mind a hat, a spanyol uralkodó megrendelésére készült mitologikus témájú festményt látni szeretné, annak a madridi Pradóba (*Danaé*, 1549–50, *Vénusz és Adonisz*, 1553–54), az edinburgh-i National Gallery of Scotland-be (*Diana és Aktaión*, *Diana és Kallisztó*, 1556–59), a bostoni Isabella Stewart Gardner Museum-ba (*Európa elrablása*, 1559–62) és a londoni Wallace Collection-be (*Perszeusz és Androméda*, 1554–56) is el kell látogatnia. Sabine Poeschel tanulmánya arra tesz kísérletet, hogy a festmények eredeti — tehát a II. Fülöp által meghatározott — elrendezését rekonstruálva mutassa meg, hogy a spanyol király nagyon is érezte az ellentmondást a mitologikus témájú, és erotikával fűtött festmények gyűjtése és a katolicizmust harcosan védelmező politikája között. Bár a szerző feltevése merőben hipotetikus, mégis meggyőzően érvel igaza mellett. A velencei mester úgy gondolta, hogy a sorozat darabjai meghatározott program szerint egy teremben fűgnek majd, mint korábbi munkái Alfonso d'Este ferrarai *Camerino d'alabastro*-jában, de azok valószínűleg a madridi Alcázar nyári (északi) szárnyának három sötét, földszinti termében kaptak helyet („*las bóvedas de Tiziano*”). II. Fülöp korából nem maradt fenn sem írott, sem képi forrás, ami a képek elhelyezéséről árulkodik, de Poeschel véleménye szerint abban változás nem történt a 17. század első felében, s így Cassiano del Pozzo beszámolója és egy 1651-ben keletkezett dokumentum is az Ovidius *Átváltozásokjának* jeleneteit megörökítő vásznak eredeti helyét írja le. (Rubens ezekben a helyiségekben másolta a *poesiákat* második madridi látogatása alkalmával 1628–29-ben.) Ezek a kevésbé reprezentatív terek a mindenkori uralkodó személyes használatában álló palotaszárnyban voltak. Mindeközben az inkvizíció képrombolásai során olyan festmények pusztultak el, amelyek témájukban és előadásmódjukban sem jelentettek az egyház számára a *poesiák*-hoz mérhető veszélyt. Az önellentmondás elkerülése végett az uralkodó tehát inkább elzárta a képeket saját apartmanjaiban, s azokkal csak néhányan találkozhattak, köztük a család osztrák ágának tagjai, II. Miksa és a későbbi II. Rudolf császár, akik szintén rendeltek *poesiákat* Tiziano műhelyétől: a Miksának festett *Diana és Kallisztót* és a Rudolfnak készített *Danaét* ma a Kunsthistorisches Museum őrzi. A *poesiák* buja aktjainak elődeit, az Alessandro Farnese *gran cardinale* számára festett *Danaét* és a Guidobaldo della Rovere urbinói kastélyában függő fekvő aktot (*Urbinoi Vénusz*) Fülöp 1548-as itáliai útja során ugyan nem láthatta, de az „ördög műveinek” hírért bizonyosan hallotta. Az *Urbinoi Vénuszt* — elsősorban Daniel Arasse nyomán — bizonyos műértelmezési szinteken szokás egyszerű *pin-up girl*-ként emlegetni, s valljuk be, a Fülöp számára festett *Danaé* érzéki és tökéletesen meztelen aktja esetében is jogos a 20. századi fogalom visszavetítése. A tanulmány végén a szerző a katolikus uralkodó propagandájának elsődleges helyszínét az Escorial reprezentatív tereiben, és templomában jelöli ki, ahol a Tizianótól rendelt vallásos-politikai témájú képek is helyet kaptak. Ezzel szemben a *poesiák* kéjes nőalakjaira az Alcázar föld-

szinti termeinek hűvös boltívei alatti félhomályban csak egy meglehetősen szűk és kiváltságos kör tagjai emelheték tekintetüket.

A nemzeti karakterisztikum keresése egy állam közép- és kora újkori művészeti produkciójában a 19. századi történetírás hagyatéka, mely törekvéseket az újabb kori tudomány sikeresen számolt fel. Ez a célja Bettina Marten szövegének is, aki hat pontban mutatja meg, hogy a II. Fülöp-kori spanyol (udvari) művészet arculatát milyen hagyományok és hatások alakították. 1492-ben elesett Granada, a muszlimok utolsó nyugat-európai védőbástyája; Aragóniai Ferdinánd 1512-ben Navarra elfoglalásával bevégezte a korábbi önálló királyságoknak keresztény uralma alatt való egyesítését. Ezt a királyságot vette át 1516-ban unokája, (Habsburg) Károly, aki udvarába azzal az észak-európai kulturális mintával érkezett, ami egyben saját és utódai ízlésére is döntő hatással volt. A szerző megjegyzi, hogy a helyi késő gótikus hagyomány mellett már Izabella és Ferdinánd korában is erős volt udvari környezetben a németalföldi művészeti nyelv jelenléte. A 15. század végi és 16. század eleji harmadik erős stílustradíciót a mór és az itáliai reneszánsz formakincsét elegyítő ún. platereszk (*estilo plateresco*) jelentette. II. Fülöp preferenciáit ugyan csak meghatározták dédszülei és apja korábbi németalföldi és itáliai megrendelése. Az Ibériai-félszigeten született udvari festők stílusára is a reneszánsz itáliai és északi mesterei gyakorolták a legnagyobb hatást. A Valenciából Fülöp udvarába érkező Alonso Sánchez Coello (1531/32–1588) mestere az 1552 és 1560 között többször is a madridi udvarban tartózkodó németalföldi Anthonis Mor volt. Az Escorial vallásos témájú megrendeléseinek dolgozó Juan Fernandez de Navarrete („El Mudo”, 1526–1579) az 1550-es években utazást tett Itáliában, udvari pályáját pedig Rogier van der Weyden és Tiziano képeinek restaurálásával kezdte. A főleg magánmegrendeléseken dolgozó Luis de Morales (1509/10–1586) vásznainak váltakozóan szikárabb és fátyolos felületei egyaránt árulkodnak a lombard reneszánsz (elsősorban Leonardo) és az északi Quentin Massys körének hatásáról.

A kötet két utolsó tanulmánya a fülöpi korszak ikonikus épületkomplexumával, az Escorialal (1563–1584) foglalkozik. Az Universitát Leipzig művészettörténet tanszékének professzora, Michael Scholz-Hänsel a tudománytörténeti áttekintés mellett a „kolostorpalotát” vallástörténeti kontextusba helyezve számol le azokkal a korábbi, főleg művészettörténészek által képviselt elképzelésekkel, amelyek az Escorial *Gesamtkunstwerk*-jét a „protestáns eretnokség” ellen vívott ellenreformációs küzdelmek szimbolikus központjaként interpretálták. Bár a 19. század végén Carl Justi bonni előadásában már erősen vitatta a Fülöpről az utókor — és főként a korai német protestáns történet- és művészettörténet-írás — által kialakított, és olyannyira hangsúlyozott despota képet, a művészettörténeti szakmában követőkre csak akkor talált, amikor a történet-tudományokban is a korábbiakhoz képest másképp kezdtek gondolkodni a 16. századi Spanyol Királyságról. Tény, hogy a Yuste kolostorát és a madridi Alcázart egyaránt mintájának tekintő Escorialt 1563-ban, a tridenti zsinat utolsó évében kezdte építtetni az uralkodó, s az épület tekinthető a spanyol katolikus reform központjának. A katolikus vallás számára azonban az Ibériai-félszigeten nem a protestantizmus jelentette a legnagyobb ellenfelet, amit az Escorial Galería de Batallas-ának festett jelenetei is bizonyítanak. Szimbolikus jelentőségű a komplexum építőanyaga, a gránit, amely az új uralkodói központot az Alhambra homokkővel, és gipsztukkóival szemben, annak ellenpólusaként definiálta. Juan de Toledo és Juan de Herrera épülete dísztelenségével (*estilo desornamentado*) már-már tüntet az iszlám művészet hatása alatt álló, s a félszigeten uralkodó platereszk stílus ellen. Scholz-Hänsel javaslata az is, hogy az Itáliában képzett építésszek munkájára ne mint a késő reneszánsz heroikus-klasszikus csúcspontjára, és mégis periférikus jelenségre tekintszen a kutatás. Az Escorial a michelangeleszk építészeti nyelvet követve is sokkal inkább protobarokk emlék, amelynek stíluselemei teljesen megfeleltethetőek a következő évszázadot uraló, s egy korszakot jellemző korstílusnak. Ezenkívül nem tartozik a periféria művészeti produktumai közé sem: az Escorial egyszerre a fülöpi államkatolicizmus monumentuma, és a Trident utáni katolikus reform manifesztuma. A szerző célja az tehát, hogy a többek között Ernst Gombrich és Horst W. Janson nagy művészettörténeti összefoglalóiból is kimaradt Escorialt a kutatás a barokk művészet meghatározó emlékeinek sorába emelje, a kánon részévé tegye.

Der Escorial – eine vollendete Architektur címet viseli Ulrich Schulze tanulmánya, amely az épületegyüttest Fülöp birodalmának ideológiai központjaként a római Szent Péter székesegyház és Salamon jeruzsálemi templomának analógiájaként írja le. Az Escorial a spanyol világbirodalom számára ugyanazt jelentette, mint a kereszténység számára a 16–17. században teljesen újjaépített Konstantin-kori bazilika, vagy a zsidóság számára egykor a jeruzsálemi Templom, „ami” a fejekben élő absztrakt fogalomként napjainkra sem veszített szimbolikus-ideologikus jelentőségét.

géből. Az egy nagy körbe foglalható kolostorpalota négyszögű alaprajza mellett egy harmadik, szabályosságával a végtelenséget és egységet szimbolizáló geometriai forma, az egyenlő oldalú háromszög is beírható az alaprajz három kardinális pontja közé: szarai a főhomlokzat két sarkát és a templom oltárának szentségtartóját kötik össze (írja korábban René Taylor [1967]). A tökéletességet kereső alaprajzi kép mellett, amely Salamon templomát is jellemezte, másban is mintaként tekintett az Escorial ókori elődjére. Fülöp rezidenciáját ugyanúgy, mint Salamon palotáját, a templom köré építtette. Bár az Escorialnak háromszor annyi időre volt szüksége az elkészüléshez, mint a legendák szerint a jeruzsálemi templomnak, méreteit tekintve és párhuzamba állítva a római Szent Péter bazilika másfél évszázadot átölelő építkezéseivel, az a maga korában gyorsnak számító huszonegy év alatt épült fel. Az Escorial első építészé az a Juan Bautista de Toledo volt, aki 1546-tól Rómában Michelangelo oldalán a „*secondo architetto*” posztját töltötte be a Szent Péter-bazilika építkezéseivel. Toledo meghalt az Escorial építkezéseinek megkezdése után három évvel, utódjának, Juan de Herreranának munkáját az uralkodó mindvégig személyes felügyelete alatt tartotta. Fülöp mindenre kiterjedő hatalmát az új építészeti stílus (és típus) megteremtésének ellenőrzésében is gyakorolta. A vallási- és uralkodói központot építő Salamonnal Cabrera de Cordoba, Fülöp életrajzírója is azonosította urát, míg apját, V. Károlyt Dávid király szerepében tüntette fel. II. Fülöp az Escorial gyűjteményeiben hozzátvetőleg 7500 keresztény ereklyét halmozott fel; saját és apja síremlékének felállításával kijelölte a család temetkezőhelyét a San Lorenzo templom kriptájában. Az uralkodóház és a spanyol katolicizmus központját kialakítva teremtett a 20. századig ívelő hagyományt, melyben állam és egyház szoros együttműködésben létezett egymással. Ily módon vált napjainkra az Escorial a spanyol közösségi emlékezet helyévé.

A Németalföld és II. Fülöp udvara közti művészeti transzfer, amint azt a tanulmányok is mutatják, a király elődeinek mintáját követte, majd teljesítette ki. A szabadságháborúk kitérőse a két fél közti kulturális kapcsolatok sérüléséhez vezetett, az északi tartomány függetlenné válásával pedig Németalföld egy részével e kötelék teljesen meg is szakadt. Az Escorial példája is jól mutatja azonban, hogy Fülöp uralkodásának második felében az államkatolicizmus sikeresen alakította ki a céljait szolgáló művészeti nyelvet, amelyben a németalföldi modellnek hatalmas szerepe volt. Az itáliai és németalföldi hagyományok befogadásával a „*siglo de oro*” — amelynek kezdetét a kötet tanulmányait végigolvasva talán helyesebb az 1560-as és 70-es évekre tenni — vallásos és világi művészeti produkciója az európai barokk csúcsteljesítményeivel egyenlő rangra emelkedett. Csak remélhető, hogy a kötet nyomán a művészettörténeti szakma más, korábban szintén periférikusnak tartott jelenségek értékeit bemutatva, méltónak tartja majd azok beemelését is abba a kánonba, amelyből Európa nagy részének kora újkori művészeti teljesítménye mindaddig kiszorult.

Ugry Bálint

Julia Anna Riedel

BILDUNGSREFORM UND GEISTLICHES ORDENSWESEN IM UNGARN DER AUFKLÄRUNG

Die Schulen der Piaristen unter Maria Theresia und Joseph II.

Stuttgart, Steiner, 2012. (Contubernium. Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77). IX, 611 o.

OKTATÁSI REFORM ÉS SZERZETESSÉG A FELVILÁGOSODÁS KORI MAGYARORSZÁGON

A piarista iskolák Mária Terézia és II. József alatt]

Julia Anna Riedel nagyszabású monográfiája a tübingeni egyetemen megvédett doktori disszertáció nyomtatásban megjelent változata. A mű fő célkitűzése, hogy megmutassa: hogyan élte meg a piarista rend a Mária Terézia és II. József irányításával bevezetett oktatási és egyházi reformokat. A disszertáció a „Fenyegetett rendszerek (*Bedrohte Ordnungen*)” című kutatási projekt keretében készült, ezért fő kérdésfeltevése is a projekt központi témájához igazodik: mennyi-

ben jelentett a piarista rend számára fenyegetettséget a felvilágosodás és a felvilágosult abszolutista intézkedések hatására megváltozott magyarországi környezet, és milyen stratégiát dolgozott ki a rend e változó világban a további fennmaradásra.

A kötet négy fő részre tagolódik: a bevezető fejezetek után a szerző elhelyezi a piarista rendet a 18. századi magyarországi oktatási környezetben (*Der Piaristenorden im Bildungswesen des Königreichs Ungarn*), majd rátér az oktatási reformok bevezetésére és annak a szerzetesrendekre, elsősorban a piarista rendre gyakorolt hatásaira (*Bildungsreform und geistliches Ordenswesen*). A negyedik rész az összefoglaló fejezeteket tartja össze: a részletes német nyelvű összegzés után angol és magyar nyelven is olvashatóak a dolgozat főbb tézisei. A kötet függelékében néhány, a téma szempontjából fontosnak ítélt forrás olvasható.

A szerző a bevezetőben (1–45. o.) elsőként a dolgozat fent említett kérdésfeltevését ismerteti. Itt nagyon helyesen rámutat arra a sokszor nem eléggé hangsúlyozott tényre, hogy a szerzetesrendeket érintő felvilágosult abszolutista intézkedések hátterében a vezető értelmiségi körök általános szerzetesellenes beállítottsága húzódik meg, így értelmezhetőek a szerzetesközösségeket érintő, sokszor következetlennek tűnő reformok. A piarista rend szerepét a dolgozat hangsúlyozottan a jezsuitákkal párhuzamba állítva tárgyalja: mivel a — magyaros nevéen — kegyes tanítórend működése 1773-ig a jezsuitákkal konkurenciában zajlott, a piarista rend által kidolgozott stratégiák is csak a jezsuita rend tevékenységével történő összevetésben értelmezhetőek. Ez a nézőpont dicséretes módon a dolgozat minden fejezetében visszaköszön.

A szerző ezután a dolgozat központi fogalmait veszi sorra: szerzetesrend, szerzetespap, iskola, szekularizáció, katolikus felvilágosodás, jozefinizmus és felvilágosult abszolutizmus. A rövid magyarázatokban arra törekszik, hogy bemutassa: milyen értelemben használja e fogalmakat a következő fejezetekben. E sokszor túl általános magyarázatok többsége a disszertáció publikált változatából kihagyható lett volna. A szerzetesrendek általános típusainak felsorolása például teljesen fölösleges, különösen úgy, hogy a fogalommagyarázat egyáltalán nem tér ki a trienti reformnak a szerzetességre gyakorolt hatásaira, holott közismerten mind a jezsuiták, mind pedig a piaristák e reformtörekvések következtében és azok továbbviteléért szerveződtek. A katolikus felvilágosodás, különösen pedig a jozefinizmus és a felvilágosult abszolutizmus fogalmainak tárgyalásakor a szerző elsősorban a német nyelvű szakirodalomra támaszkodik, a magyar történetírás elméleti következtetéseit nem tárgyalja, holott e munkákat ismeri, és a későbbi fejezetekben fel is használja. Szemléletes viszont az iskola fogalmának tárgyalásakor az a megfogalmazása, mely szerint az iskola szerepének a 18. században bekövetkezett változása úgy ragadható meg, hogy a tanítóra a század első felében a plébános, később viszont az államhatalom meghosszabbított kezékként tekintettek. A katolikus felvilágosodás tárgyalásakor pedig világossá teszi a szerző, hogy e kérdésben a német történetírásnak ahhoz az irányzatához csatlakozik, amely (többek között a dolgozat témavezetője, Anton Schindling által is képviselt módon) ezt a szellemi áramlatot egyfajta stabilizáló tényezőnek tekinti, mely egyrészt a felvilágosodás korának eszméiből táplálkozott, de nem akarta szétfeszíteni a kor politikai és társadalmi kereteit, másrészt egyfajta gyűjtőfogalomként a katolikus egyház reformjéért küzdő szellemi mozgalmakat (janzenizmus, episzkopalizmus, febronianizmus, reformkatolicizmus stb.) fogta össze.

A következő, a kutatás jelenlegi állását bemutató részfejezetben is csak nagyon tömören ismerteti a szerző a magyarországi szakirodalom eredményeit, a különböző irányzatok közötti különbségeket pedig csak a sztereotípiák szintjén (kuruc-labanc ellentét) tárgyalja. Az ezt követő, a dolgozat forrásait bemutató alfejezet viszont világossá teszi, hogy a szerző széleskörű levéltári kutatásokat végzett témája feltárására Budapesten kívül Bécsben és Rómában is, a dolgozat forrásbázisának gerincét pedig a Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltárának vonatkozó iratanyaga alkotja.

A dolgozat következő nagy része (47–236. o.) a 18. századi magyarországi oktatás és a piaristák viszonyát tárgyalja, elsősorban a magyar szakirodalom eredményeinek felhasználásával. Az oktatás helyzetének áttekintése mellett szemléletesen mutatja be azt a konkurenciaharcot, mely a jezsuiták és a piaristák között az 1730-as évektől kezdve zajlott, miután a kegyes tanítórend engedélyt kapott felsőbb iskolák működtetésére is. Az áttekintést igényesen szerkesztett térképek segítik a magyar piarista rendtartományról, a jezsuiták és a piaristák középfokú oktatási intézményeiről, valamint a tankerületekről (68–73. o.). Külön részfejezet foglalja össze a piarista rend magyarországi történetét, az elbeszélést pedig egy, a magyarországi piarista rendházakat bemutató metszetekből álló képgaléria is színesíti (94–114. o.). Ezt követően a szerző összehasonlítja a század második felében tevékenykedő tartományfőnökök életútjait, megerősítve azt, a kutatás

számára már ismert tény, hogy a főként előkelő családból származó tartományfőnökök római tanulmányokkal és sokszor hosszabb külföldi utazással felvértezve irányították a magyarországi piarista rend tevékenységét.

Az ezt követő részfejezet a piarista tanítási módszerrel foglalkozik. Ennek az ismertetésnek a legfőbb érdekessége a piarista tantervek és a központi jezsuita tanterv, a *Ratio studiorum* összehasonlítása. A szerző itt arra a kérdésre keresi a választ, hogy mennyire igazolható az a tézis, mely szerint a piaristák korszerűbb oktatási elveket vallottak magukénak, mint a század közepére már elavultnak számító jezsuiták. Az összevetés izgalmas eredményt hoz: a piaristák egyrészt nagymértékben támaszkodtak a jezsuita rendszerre, különösen a latinoktatás terén mutakoztak jelentős átfedések, idővel pedig a jezsuiták is fogékonyvá váltak a felvilágosodás hatására előtérbe került tudományok (történettudomány, kísérleti fizika, geometria stb.) hangsúlyosabb tanítására. Különösen a század közepi, Córver János tartományfőnök összeállította piarista tanterv azonban már olyan nagy mértékben szerepeltette az új tudományok, mindenekelőtt az „újabb (*recentior*)” filozófia eredményeit, hogy azt még a piarista rendfőnök is kritikával illette. A szerző ezenkívül arra is felhívja a figyelmet, hogy az általános jezsuitaellenes hangulat még inkább megerősítette a Társaság oktatási rendszerének maradiságába és a piarista oktatás korszerűségébe vetett hitet.

Ezután joggal merül fel a kérdés, hogy a piaristák hogyan viszonyultak a felvilágosodás tanításaihoz, így a dolgozat erre a kérdésre is választ keres. Annál is inkább, mert a piaristák fontos társadalmi szerepet töltöttek be a korszakban lelkipásztorként, házitanítóként, szemináriumi tanárként, de püspöki titkárként és tábori lelkészként is. Néhány ismert (Benyák Bernát, Horányi Elek, Koppi Károly, Révai Miklós stb.) és kevésbé ismert (pl. Kibling József) magyarországi példán keresztül mutatja be, hogy a Gerencsér István megfogalmazta „piarista felvilágosodáson” valójában a katolikus felvilágosodásnak a piarista renden belüli megnyilvánulását érthetjük az újabb tudományok művelésétől, az egyházi reformgondolatok megfogalmazásán át a politikai publicisztikai tevékenységig. A magyarországi mérsékelt felvilágosodás kutatását a szerző ezen a ponton új szemponttal egészíti ki. Megfogalmazása szerint ugyanis a rendi kereten kívül élő, majd egyes esetekben a rendet elhagyó és világi papi pályára lépő tudós szerzetespap személyében a korszakban megjelenik a „polgári-szerzetes tudós (*geistlich-bürgerlicher Gelehrter*)” — a fogalom magyar fordítását maga a szerző adja az összefoglalásban —, aki a rendjétől függetlenül, önálló egzisztenciális háttérrel tevékenykedik, és válik a mérsékelt felvilágosodás hirdetőjévé. Így sokban különbözik a hagyományos egyházi tudóstól. E réteg kialakulásának háttérében a jezsuita rend feloszlata, József kolostorbezárásai, valamint az oktatás állami felügyelete áll a tanárok fizetésének és nyugdíjának bevezetésével. A szerző szerint bár kötetlenül kívül élő szerzeteseket a Német-római Birodalom más fejedelemségeiben is találunk, a fenti okok miatt a Habsburg Monarchia különösen alkalmas volt e réteg kialakulására.

Az ezt követő harmadik nagy részt, mely a kötet majdnem felét teszi ki (237–510. o.), a szerző az oktatási reform és a szerzetesség viszonyának szenteli. Ezzel kapcsolatban fontos az a megállapítása, hogy az oktatási reform nem mehetett volna végbe egyházi támogatás nélkül. Egyrészt az intézkedések kidolgozásában számos egyházi személy vett részt, másrészt a teljes intézményrendszer államosításának és kizárólag világi tanárok alkalmazásának a korszakban nem voltak adottak a feltételei. Az oktatási reform és a piaristák kapcsolatát pedig az is jól mutatja, hogy a reformok előkészítésében piarista szerzetesek is részt vettek, mint Gratian Marx vagy Piller Celesztin. A szerző meggyőzően érvel amellel, hogy Mária Terézia kifejezetten szövetségesként tekintett a piaristákra oktatáspolitikája végrehajtásában. Már a jezsuita rend feloszlata előtt komoly állami támogatásban részesült a rend, 1773 után pedig négy volt jezsuita iskolát is a piaristákra bízott a Habsburg kormányzat.

Ezt követően a kötet részletesen bemutatja a *Ratio educationist*, három fontos elemet emelve ki az oktatási reformból. Egyrészt kontinuitást képviselt a kora újkori oktatási rendszerrel, ezt a latin nyelv tanításának fontossága is bizonyítja, mely a tanulmányok felét tette ki ezután is. Másrészt megjelent új követelményként a hasznosság elve: az új tantárgyak bevezetése is főként azt a célt szolgálta, hogy a diákokból az állam számára hasznos alattvalók váljanak. Az állami tanfelügyelők kinevezése pedig már a szekularizáció felé vezető útként értékelhető. Itt tér ki a szerző a bevett protestáns felekezeteknek a reformokkal szembeni ellenérzéseire is.

Az előző fejezethez hasonlóan itt is több, a magyar szakirodalomból már jól ismert eredmény bemutatásával találkozunk. Ez érthető, sőt hasznos jellegzetessége a munkának, hiszen az elsősorban a magyar történelemben kevésbé jártas német nyelvű szakközönségnek íródott. A feje-

zet második része azonban számos újdonsággal szolgál a magyar olvasónak is, itt ugyanis a szerző a reformoknak a piaristákra gyakorolt hatását elsősorban rendi források segítségével ismerteti. Fontos megállapítás, hogy a piaristáknak a terézianus reformkorszakban történt fokozott igénybevétele a józsefi intézkedések káros hatásaival párosulva idővel teherterhelte a rend számára. Azzal, hogy József megtiltotta a római központtal és a szomszédos rendtartományokkal folytatott kommunikációt, valamint korlátozta a tartományfőnök befolyását a provincia irányítására, destabilizálta a piaristák működését. Ezt tovább fokozta a generális szemináriumok felállítása, de leginkább káros következményűnek az az állami törekvés bizonyult, amely szét akarta választani a rendi és az oktatási ügyeket, utóbbiakat a tankerületi igazgatók hatáskörébe utalva. Ehhez járult még több intézmény státuszának lefokozása, valamint a lelkipásztori tevékenység korlátozása, mely utóbbi fontos megélhetési forrás volt a rendtagok számára.

A jozefinista szerzetespolitika második hulláma, az 1785 utáni időszak a korábban privilegizált státuszban lévő piaristák számára is egzisztenciális veszélyt hordozott. A szerző részletesen ismerteti azt, a szakirodalomban eddig csak vázlatosan feldolgozott reformtervezetet, mely a rend intézményeinek állami kezelésbe vételét, vagyis végső soron a magyarországi piaristák feloszlását eredményezte volna. Eszerint a piarista oktatási rendszerből korabeli megfogalmazással „szorgalmas tanárok pusztja növendékiskolája (*eine blasse Pflanzschule tüchtiger Lehrer*)” vált volna, az államhatalom tehát teljes mértékben kisajátította volna saját céljaira a piarista intézményrendszert, felszámolva annak szerzetesi jellegét. Ez végül azért nem következett be, mert a rend a szerény alapítványok és a megnövekedett feladatok miatt olyan rossz anyagi helyzetben volt, hogy az állami átvétel ráfizetés lett volna. Így a rend átalakítás 1787-ben végleg lekerült a napirendről.

Az egzisztenciális bizonytalanság természetesen a rend belső életére is káros hatással volt, ahogy azt már a korábbi kutatás is megállapította. A szerző azonban itt is jelentősen kiegészíti az eddig ismert képet a piarista források segítségével. A legfőbb nehézséget a rendi vezetés számára a fegyelem meglazulása jelentette, különösen az a tény, hogy a rendtagok úgy próbáltak menekülni az esetleges feloszlás okozta egzisztenciális fenyegetettségétől, valamint a fokozott igénybevétel okozta leterheltségtől, hogy a rendi kereten kívüli elfoglaltságokat kerestek maguknak (lelkipásztori, magántanítói, pesti egyetemi tanári stb. feladatokat). Hiába szólította fel többször is a rendi vezetést a Helytartótanács a helyzet javítására, érdemi javulást nem sikerült elérni. A magyarországi rendtartomány azonban nem állt tétlenül a létét fenyegető események előtt. Egyrészt a Bécsben tevékenykedő rendtagok segítségével naprakész információi voltak a kormányzat terveiről, másrészt a tartományi vezetés is dolgozott ki reformjavaslatokat a rend működésére, harmadrészt a rendtagok is panaszlevelekkel ostromolták a Helytartótanácsot, sőt még magát az uralkodót is helyzetük javítása érdekében. Ez a szerző szerint részleges eredményeket is hozott: a kormányzat újból engedélyezte a növendékek korábban leállított felvételét, és engedélyeket adott a generális szemináriumi képzéssel kapcsolatban is. Ahogy azonban a magyar rendtartományra vonatkozó, szemléletes statisztikák mutatják (479–486. o.), ezek az évek a hanyatlás időszakát jelentik a magyarországi piaristák számára. A jozefinista egyházpolitika továbbélésének jó bizonyítéka, hogy a legtöbben 1790 után léptek ki a rendből.

A kötet összefoglaló fejezete kiemeli a dolgozat legfontosabb téziseit, többek között a piaristák és jezsuiták közötti konkurenciaharcot az utóbbiak 1773. évi feloszlásáig, a piaristák fontos szerepét a magyarországi katolikus felvilágosodás közvetítésében, különös tekintettel a szerző által „polgári-egyházi tudósnak” nevezett társadalmi csoport megjelenésére, a piaristáknak a terézianus egyházpolitikában játszott központi szerepére, és arra a fenyegetettségre, amelyet a jozefinizmus jelentett a rendre nézve, valamint azt az offenzív magatartásformát, amelyet a magyarországi piarista rendtartomány vezetősége és egyes tagjai tanúsítottak a jozefinista szerzetespolitikának a rendre veszélyes iránya ellen. Bár a kötet adós marad a több helyen ígért összehasonlítással, mely a magyarországi helyzet összevetését célozta volna a Habsburg Monarchia, valamint a Német-római Birodalom más területeivel, a vizsgálat a magyar történetírás számára is fontos kiegészítésekkel szolgál a felvilágosodás korának egyház- és oktatáspolitikai kérdéseihez.

AZ EGRI DOMUS UNIVERSITATIS ÉS LÍCEUM

Oktatás, tudomány, művészet. 1763–2013

Eger, 2013. Líceum Kiadó. 499 o.

Gróf Eszterházy Károly egri püspök által egyetemnek szánt Líceum építése 1763-ban kezdődött el. A 250 éves évforduló alkalmából az Eszterházy Károly Főiskola Szenátusa a 2012/2013-as tanévet, „Eszterházy 250” mottóval, jubileumi évvé nyilvánította. Az ünnepségsorozat 2013. június 27-én emelkedett hangulatú Eszterházy-nappal zárt, melynek keretében bemutatták a reprezentatív díszkötetet.

Hauser Zoltán, a főiskola rektora volt a kötet ötletadója, melynek megjelenésével szimbolikus pont került egy változásokkal teli felsőoktatási folyamat végére. Az intézmény felső vezetése 2013. június 30-án leköszönt. A kiadvány az elmúlt 250 év összegzése, mely méltó keretbe foglalja az Eszterházy Károly Főiskola eddigi történetét.

A kiadvány előkészítése már 2010-ben elkezdődött. A szerkesztőbizottság tagjai: Czeglédi László, Hauser Zoltán, Löffler Erzsébet, Nagy József, Petercsák Tivadar (elnök), aki egyben vállalta a szerkesztés rendkívül nehéz munkáját is. A kötet művészeti tervezője Csontó Lajos. Lektorok: Bosák Nándor, Czeglédi László, Dolhai Lajos, H. Szilasi Ágota, Knapp Éva, Kelényi György, Löffler Erzsébet, Molnár Miklósné, Monok István, Nagy József, Petercsák Tivadar, Szecska Károly. Nyelvi lektorok: Kalcsó Gyula, Zimányi Árpád. A magyar nyelvű szövegek angol nyelvre való fordítását Thomas Cooper végezte el, míg a technikai előkészítés Nagy Sándornéra hárult.

Köszöntőjében Ternyák Csaba egri érsek kiemelte, hogy „első alkalommal kerül sor egy ilyen átfogó kötet megalkotására, amely úgy állít méltó emléket a 250 évvel ezelőtt Egerbe érkezett elődömnök, Eszterházy Károly püspöknek, hogy nem szentel külön cikket személyének. Itt ugyanis minden róla szól.” Hauser Zoltán előszavában a Líceum eddigi történetében a kezdetektől folyamatosan visszatérő, ám hajtóerőként is értelmezhető, egyetemalapítási kísérletről szól: „A jubileumi év lehetőség visszatekintve méltatni az eredményekben gazdag múltat, és határozottan üzen a jövőnek is. Ez az örökség kimeríthetetlen erőt sugároz a mai utódoknak ahhoz, hogy az elhatározás beteljesülését szakmailag hitelesen, elkötelezett munkával, évről évre fokozva valósítsák meg az eredeti cél szellemében. Ma az oktatási és kutatási eredmények, a humán és a reál feltételrendszer célérték közeli — olykor azt meghaladó, néhol erősem megközelítő — állapotban lévén 250 év után újra felkeltheti a döntéshozói figyelmet annak érdekében, hogy jó döntéssel igent mondjon az egyetemalapításra!”

A bevezető tanulmányt Bitskey István írta, Eger a barokk-kori Közép-Európában címen. A neves irodalomtörténész azt a jelenséget vizsgálja, miként válhatott a Líceum épülete „szimbolikus reprezentáció megtestesítőjévé” egy kis vidéki városban. Elsőként kísérlete meg azt a nehéz feladatot, hogy Egert elhelyezze egy nagyobb régióban. Véleménye szerint: „A történelmi emlékezet újabban Európa-szerte fellendült kutatásának tanulsága szerint többnyire azok a városok emelkedtek nemzetközi hírnévre, azoknak a neve idézett fel patinás értékeket, amelyeknek valamely központi helyén, centrumában lévő épülete a szimbolikus reprezentáció megtestesítőjévé tudott lenni, valamely eszme hordozójává vált... De miként történt Eger városának szimbólummá válása, mi vezetett — a kiemelkedő történelmi műemléknek megmaradó vár helyett — az újabb korban a tudás palotájának városreprezentáló pozíciójába emelkedéséhez?

A választ a korszak művelődési és mentalitástörténeti viszonyainak, s ezen belül elsősorban az újjászerveződő katolikus egyház oktatáspolitikai törekvéseinek és igényeinek számbavétele adhat, ezért az alábbiakban — az eddigi bőséges helytörténeti szakirodalom segítségével — azt a fejlődési ívet igyekszünk felvázolni, amely a törökverő végvár fénykorának leáldozása után, a püspökségnek a városközpontba áttelepülésével, a barokk műveltség egyik legrangosabb hazai centrumának létrehozásáig, s általa az egyetemi gondolat kiteljesedéséig vezetett.”

Bitskey professzor gondolatainak kifejtését 1687-tel kezdi, amikor az 1596-tól a települést megszállva tartó törökök kivonultak a városból. Ezt követően a szerző a katolikus egyetemjárás kezdeteiről szól, majd a Telekesy István által 1705-ben nagyszombati mintára megkezdődött papképzésről, noha az alapítólevél közzétételére csak 1709-ben került sor. Telekesy művének bemutatása után arról írt, hogy mit tett utóda, gróf Erdődy Gábor, már kedvezőbb helyzetben Eger újjáépítéséért. Ezt követően érkezett Foglár György kanonok által alapított Collegium Juridicum Foglariumról, amely 1740-ben nyitotta meg kapuit a jogi oktatás szolgálatára.

Az időközben növekvő anyagi és szellemi lehetőségeket Erdődy örökébe lépő Barkóczy Ferenc aknáztá ki. Bitskey szerint: „A kulturális élet erővonalai az ő időszakában tovább sűrűsöd-

tek, s a század közepétől tovább élénkült és színesedett a műveltség összképe a püspöki székvárosban. Barkóczy püspök, aki Rómában végezte papi tanulmányait, barokk pompát teremt székvárosában olasz módra. Eger belvárosának barokk arculata az ő itt töltött éveiben alakult ki. Nevéhez fűződik az egri papképzés új alapokra való helyezése. Ez elsősorban azt jelentette, hogy a kispapok nevelését kivette a jezsuiták kezéből és azt világi papokra bízta.”

Barkóczy művelődési célkitűzéseinek rendkívül fontos állomása volt, hogy 1755-ben megnyílt a város első nyomdája, a Typographia Agriensis. A püspök volt az első, aki egy Egerben létesítendő egyetem tervét megfogalmazta, de annak megvalósítása már utódára, gróf Eszterházy Károlyra hárult, mivel Barkóczyt esztergomi érsekké nevezte ki az uralkodó. Eszterházy püspök sokoldalú aktivitásához jórészt római tanulmányai adták az inspirációt és későbbi tevékenysége szorosan kötődött az itáliai szellemi élethez. Bitskey István ezt írja: „Noha ebben elődjéhez hasonlított, mégis merőben különböző egyéniségükből fakadóan több vonatkozásban az övétől eltérő utakon járult hozzá városának, egyházmegyéjének és a régióknak a fejlesztéséhez.”

Dolgozatában a legrészletesebben a Domus Universitas-ról írt, amely nem valósult meg a terézianus és jozefinista egyház- és oktatáspolitikai miatt. A szerző Eszterházy egyetemi tervének ismertetésekor fontos szerepet szánt a korabeli könyvek, eszmék és mentalitás bemutatásának. Újszerű, eddig még mások által meg nem fogalmazott megállapítása, hogy „Bécs államegyházi intézkedéseivel és a németesítő jozefinista elképzelésekkel szemben a magyar főpapok többnyire a nemzeti érzelmeket is fel tudták vonultatni, éppen ezért a bécsi, illetve a római orientáció megítélése a történeti és egyháztörténeti irodalomban koránt sem egységes.”

Bitskey István tanulmányának végén nem kerülhette meg azt a sokat vitatott kérdést, hogy Eger „Kis Róma” vagy „Magyar Athén”? A 19. század során Egert többen nevezték „kis magyar Rómának”. A szerző szerint, ha a település 18. századi szellemi életéről leírtakat összegezni kívánjuk, felmerül a kérdés: van-e egyáltalán ezeknek a metaforáknak létjogosultságuk? „Vajon adott-e indokot Eger művelődéstörténete ezekre a minősítésekre?” A szerző szerint nem alaptalan ez a metafora, „amely szellemi, mentalitásbeli kapcsolódást fejez ki, a katolicizmus világméretű pontjának kulturális kisugárzó hatását a Kárpát-medence északkeleti régiója felé.”

Más a helyzet a tudomány fellegetteként emlegetett Athén nevének szimbolikus használatával. Joggal írta Bitskey István, hogy: „A város értékeire fogékony figyelem ugyan olykor-olykor felvillantotta az Athén-metaphorát, de a kétkedő hangok erősebbek voltak. A város művelődéstörténetének szemügyre vétele inkább azt igazolja: megvolt a lehetősége a 'magyar Athén' megvalósításának, számos komponense létrejött egy magas szintű oktatási és kutatási központnak, de ez végül mégsem teljesedett be, a kor politikai erővonalai ezt nem tették lehetővé. Az eredmények azonban így is számottevőek.”

Ludányi Gabriella két értékes tanulmánya a Líceum építéstörténetéről és az épület freskóiról szól, melyeket a szerző elsősorban az eddigi szakirodalom felhasználásával készített. Rendkívül alaposan tárta fel a Líceum freskóinak képzőművészeti értékeit, illetve azt a filozófiai eszmarendszert, melynek alapján a Vizsgaterem, a Kápolna és a Főegyházmegyei Könyvtár festményei keletkeztek. Az építéstörténet bemutatásakor először a környezetet vizsgálta, hiszen a korábbi évtizedekben több nagyszerű barokk épületet (minorita templom, ciszterci templom, stb.) emeltek. Ezt követően részletesen bemutatta a líceum építésének történetét (1762–1764, 1764–1780, 1780–1782).

Nem kerülhette meg a Líceum tervezőjének kérdését sem. A szerző szerint: „Konkrét tervek híjával az épület kutatói levéltári adatok értelmezése vagy stíluskritikai alapon a Líceum tervezőjeként, építőművészeként hol Fellner, hol Gerl szerzősége mellett törnek lándzsát. Úgy véljük, mint általában, itt is árnyaltabb a kép, és csak a két mester más, ismert munkáinak alaposabb összevetése tisztázhatja majd a vitatott szerzőséget, illetve körvonalazhatja pontosabban Gerl és Fellner szerepét hazánk e nem csak jelentős, de a maga műfajában egyedülálló műemléke építésében, illetve egy Fellner munkásságát teljes terjedelmében és mélységében feltáró monográfia adhat a felmerülő tervező- és mesterkérdésre megnyugtató választ.”

Művészettörténészként úgy ítéli meg, hogy nem tudjuk pontosan, hogy az épület tervezője Fellner Jakab vagy Gerl József. Soós Imre levéltáros az 1960-as évek közepén bizonyította, hogy a tervező nem Fellner, hanem Gerl. A felvetés, hogy a Líceumot Fellner tervezte, Szmrecsányi Miklós művészettörténésztől származik, aki Soós véleménye szerint nem tanulmányozta alaposan a levéltári forrásokat, s ebből adódhat tévedése.

A Líceum művészi berendezése, díszítése az építkezés előrehaladtával lépésről lépésre valósult meg. Ludányi a könyvtár berendezését és freskóját részletesen elemezte. Eszterházy Károly

nem véletlenül választotta a freskó témájául a 17. század közepén lezajló tridentini zsinatot, amely a római katolikus egyház megújítását tűzte ki célul. A nevezetes zsinatnak volt mondanivalója Eszterházy korában is, amikor a főpap egyházmegyéje vallásos életének megújításán fáradozott. Konceptióját európai mércével mérve is nagyszerűen oldotta meg Kracker János Lukács és veje, Zach József.

Ezt követően a szerző a vizsgaterem freskójáról, Franz Sigrüst alkotásáról szólt, amely a ráció és a tudomány jegyében született. A művész Eszterházy által megálmodott négykarú egyetem fakultásait ábrázolta (bölcsezet, orvostudomány, jogtudomány, természettudomány). Ludányi Gabriella ezt követően a Líceum kápolnájának Anton Maulbertsch freskóját elemezte, amely a hit jegyében született, s a mennyország szentjeit, valamint a magyar szenteket ábrázolja. Dolgozata összegezésésként megállapította: „A három freskót összevetve, a könyvtárterem az egyház megújítására alapozott tudás birodalma... A vizsgaterem szándéka szerint parázs viták és reprezentatív szónoklatok színhelye... Végül pedig ott a kápolna égre nyíló mennyezetével, ahol egyenesen a mennyországba láthatunk, ahol minden szentek, köztük a diadalmas magyar szentek imádják az Urat.”

Az Európa hírű egri Főegyházmegyei Könyvtár történetével Löffler Erzsébet ismerteti meg az olvasó. A könyvtár történetét beágyazta a hazai bibliotékák 18. századi múltjába. Először bemutatja Eszterházy Károly könyvtárának keletkezését. A főpap célja a gyűjtemény létrehozásával az volt, hogy segítse az általa megálmodott katolikus egyetem megvalósulását. A szerző részletesen ír a könyvtár berendezéséről, majd legértékesebb kincseit tárja az olvasók elé. A gyűjtemény legkorábbi kódexe a 11. századból származik, amely IX. Leó pápa diplomáciai iratgyűjteménye.

Száznegy nyelven található meg a Szentírás, melyek közül legjelentősebb Károli Gáspár bibliafordítása, Szechenyi Molnár Albert által átdolgozva (1608). Kálvin János A keresztény vallás rendszere című alapművét 1561-ben adták ki. A teológiai tartalmú könyvek közül feltétlenül figyelmet érdemel Aquinói Szent Tamás A teológia foglalatosa című munkája (Pádua, 1698). A gyűjtemény imádságos könyveinek legszebbike, egyben a könyvtár leghíresebb kódexe, az úgynevezett Hóraskönyv (*Horae beatae Mariae Virginis*), amely 1500 körül készült Toursban. Megemlítjük, hogy a könyvtár egykori főkönyvtárosa Iványi Sándor és Dercsényi Dezső vezető tanulmányaival a magyar Helikon – Corvina Kiadó hasonló kiadásban megjelentette (Budapest, 1976).

A magyar kulturális örökség egyik gyöngyszeme, a Miskolci-missale (1394), amely a kánon előtti kép festőjéről, Miskolci Lászlóról kapta nevét. A 15. század elejéről származik az Erlauer Spiele elnevezésű kódex, amelynek érdekessége a teológiai értekezések után található misztériumjátékok gyűjteménye. A Dante-kódex (1417) az Isteni színjáték latin nyelvű fordítása, melynek elején Luxemburgi Zsigmondnak szóló ajánlás található. Verancsics Antal egri püspök, később esztergomi érsek Praefacinaléja a 16. század közepéről származik, a könyvnyomtatás feltalálása után kézzel készült mestermű. Albrecht Dürer Az emberi test arányairól című művét, 1591-ben Velencében nyomtatták. A gyűjtemény különösen értékes darabja Mozart egyetlen, hazánkban fellelhető levele, amelyet 1787. augusztus 2-án nővéréhez írt.

Az orvostudományi könyvek között is számos kuriózum akad: Avicenna arab orvos munkája (Velence, 1595), Markhóty Ferenc tulajdonosi feljegyzésével; Andreas Vesalius műve, amely az emberi test anatómiájával foglalkozik. A földrajzi és a csillagászati gyűjtemény is igen gazdag. A gyűjtemény értékes darabja Mikes Kelemen Törökországi leveleinek eredeti kézirata, melyet Bartakovics érsek vásárolt meg Toldi Ferenc irodalomtörténésztől. A könyvtár egyik legbecesebb kincse az úgynevezett Barkóczy-album, amely a 18. századból való. Az állományban több mint ezer úgynevezett liber gradualis található, amely a 17–18. századi szerzetesi egyetemek és főiskolák sajátos kiadványtípusa. A gyűjteményben számos kéziratot is őriznek, többek között Bartalos Gyula írásait.

A szerző Eszterházy Károly könyvgyűjteményének bemutatása után részletesen leírta a könyvtár sorsát az alapító halála után, és bibliotéka könyvtárosaikat. Az első Torner Ignác volt, akit 1777-ben nevezett ki a püspök a gyűjtemény vezetőjének. A 19. század leghíresebb könyvtárosa Montedegói Albert Ferenc, első katalógusát Michalek Manó készítette el, amely nyomtatásban is megjelent. A 20. század legjelentősebb könyvtárosa Iványi Sándor, akit méltán nevezhetünk a gyűjtemény második megalapítójának.

Petercsák Tivadar tanulmánya *Specula-csillagászati múzeum* címmel jelent meg. A párját ritkító csillagászati toronynak, múzeumnak, a csillagászati eszközöknek, a speciális könyvgyűjteménynek, valamint a Líceumban egykor tevékenykedő neves csillagászoknak állít emléket, különös tekintettel Hell Miksára.

Az Érseki Líceum Múzeumának történetével Bujdosné Pap György ismerteti meg az olvasót. Dolgozatában elsőként az elődökről írt, akik a múzeumalapítást elősegítették. Majd a múzeumalapító Bartakovics Béla érsekről szólt, és arról, hogyan gyarapodott a múzeum az érsek életében adományokkal és a főpap vásárlásaival. Ezt követően Samassa József érsek szerepéről, és az Érseki Udvar mecénásairól értekezett, akik a múzeum gyarapodásához jelentősen hozzájárultak, úgymint Ipolyi Arnold, Tárkányi Béla, Foltin János, Pánthy Endre, Bartalos Gyula. A szerző ezt követően az Egri Dalkör azon díjairól, elismeréseiről szól, melyek bekerültek a múzeum gyűjteményébe. Továbbá írt Kovács Mihály hagyatékáról, ami 1893-ban került a múzeumba. Kitért Szmrecsányi Miklós munkásságára, kinek nevéhez fűződik az Egri Érseki Líceum Múzeuma anyagának tárgymutatókkal való ellátása.

Néhány megjegyzés a tanulmányhoz: Nem értünk egyet azzal, hogy a szerző Pánthy Endre adományairól és Bartalos Gyula gyűjteményéről külön fejezetben szólt, pedig a mecénások között korábban felsorolta őket. Szmrecsányi két tárgymutatóját egymás után lehetett volna bemutatni, s nem beiktatni közéjük a múzeum további gyarapodásának történetét. Örömteli, hogy a szerző arról sem feledkezett meg, hogy a gyűjtemény milyen szerepet játszott az egri idegenforgalom vonatkozásában. Közleményének végén pedig az Érseki Líceum Múzeumának utóéletét foglalta össze.

Verók Attila a Líceumban egykoron működő másik jelentős intézmény, az 1755-ben alapított Püspöki, majd Érseki Líceumi Nyomda történetét tárta fel alapításától az 1949-es államosításig. A dolgozat nagy értéke, hogy bemutat néhány egri kiadványt is, amelyek ugyan a nyomdászati szakirodalomban ismertek, viszont mindmáig a nagyközönség előtt rejtve maradtak. Ilyenek a nótárius levelei, vagy Miért nem boldogul a magyar, amelyet Sebők László írt, s 1872-ben jelent meg. Bartalos Gyula 1908-ban publikált Elmúlt az év, feljött a nap. (Mikulás kora) című történeti színműve, öt felvonásban, stb.

Az Egri Papnevelő Intézet történetét Szecső Károly a szakirodalomban elsőként foglalta össze, miután 1945-ben a szeminárium irattára szinte teljesen megsemmisült. Dolgozatában a következőkre tért ki: 1. Hogyan folyt a teológusképzés az egri egyházmegyében a Tridenti zsinattól 1700-ig. 2. A Telekesy püspök szerepe és az által alapított Papnevelő Intézet, amelyben a teológusképzés 1705-ben elindult. 3. A papnevelés Erdődy Gábor és Barkóczi Ferenc püspökök idején (1715–1757). 4. Barkóczy szerepe, aki megreformálta a teológusképzést. 5. Eszterházy idején indult meg a görög katolikus papképzés. 6. II. József egyházpolitikája. 7. A teológusképzés 1790-től 1945-ig.

Nem feledkezett meg a szerző a Theológiai Magyar Olvasó Társaság – Egri Egyházmegyei Növendékpapság Szónoki Iskolájáról sem, amely 1835-ben jött létre. Majd írt a szeminárium épületéről, könyvtáráról, s az Érseki Szent József Internátus múltjáról. Ezt követően megemlékezett az intézmény hírneves tanáiról és hallgatóiról. Végül röviden összefoglalta az egri papképzés anyagi feltételeinek alakulását.

Bujdosné Pap Györgyi tanulmánya Egri Érseki Jogakadémia története, amelyet Foglár György kanonok alapított (1740). A szerző az alábbiakról részletesen szól: Collegium Juridicum Foglarianum alapítása. Az iskola épületei. Oktatás a líceumban. Mária Terézia iskolareformja (Ratio Educationis). II. József intézkedései. A második Ratio Educationis hatása. Alapítványok. Oktatás az 1848–49-es szabadságharc után. Trefort Ágoston reformjai. A kari könyvtár megalakulása. A Jogakadémia a 20. század fordulóján, Az egyesületi élet. A jogászhallgatók létszámának alakulása. Az I. világháború előtti évek bemutatása, majd a nagy világgégés. Helyesebb lett volna, ha e két témát együtt tárgyalja. Az 1918/19. tanév eseményeinek néhány mondatban való összefoglalása, amely így fejeződik be: „A polgári demokratikus forradalom és Tanácsköztársaság eseményeiben nem vettek részt a diákok, a tanári karból is csak Módy László, aki később lemondott állásáról.” A történeti igazság az, hogy az említetten kívül ebben az időszakban még exponálta magát Altorjai Sándor és Pécsi Jenő, akiket 1919 után fegyelmivel elbocsájtottak állásukból.

Az 1918–19-es forradalmak után a szerző a két világháború közötti időszakról emlékezett meg, kitérve az intézmény megszüntetésére irányuló újabb kísérletre az 1930-as évek jogakadémiai életére, a két világháború közötti tanárok bemutatására. Bizonyos, hogy a sajnálatos fénykép csere (Pálosi Ervin jogakadémiai tanár helyett Pataki János Vidor ciszterci tanár arcképe került) nem a szerző hibája. A tanárok bemutatása után írt az intézmény hallgatóiról, az egyesületi életéről, a diákjóléti intézményekről, az ifjúsági életéről, az öregdiákok egyesületeiről. A tanulmány befejező részében a szerző azt vizsgálta, hogyan alakult a Jogakadémia sorsa a II. világháború idején, s azt követően. Röviden összefoglalta azokat a törekvéseket, amelyek a katolikus egyetem megalakulására irányultak, majd a hallgatóság helyzetéről, az ifjúsági életéről, a sportéletéről szólt.

Közleményének utolsó fejezetében néhány mondatban összefoglalta az 1948–49-es tanév történetét, amikor az államosított jogakadémia Egri Állami Jogakadémia elnevezéssel kezdte meg működését.

Néhány megjegyzés, korrekció: Holik Sámuel az államosítása után csak papi szolgálatot teljesíthetett, nem került más egyetemre. Nem tanult a jogakadémián sem Gárdonyi Géza, (az egri tanítóképző diákja volt), sem Remenyik Zsigmond (a nagyváradi Jogakadémia hallgatója lett, de tanulmányait nem fejezte be).

Bartók Béla dolgozatában a Pyrker László által 1828-ban alapított Egri Római Katolikus Érseki Tanítóképző történetét foglalta össze. Tanulmánya elején megfogalmazta, hogy a meglévő levéltári források és az eddig publikált kis mennyiségű szakirodalom felhasználásával készítette el azt. „A források között a legfontosabbak a Heves Megyei Levéltárban található tanári értekezletek jegyzőkönyvei voltak, amelyeknek 1870-től 1919-ig terjedő anyagát tanulmányoztuk.” Kérdésünk, hogy miért csak 1919-ig, hisz azok rendelkezésre állnak a tanítóképző 1948-ban bekövetkező államosításáig. Nincs nyoma annak, hogy a szerző kutatott volna a Főegyházmegyei Levéltárban is, holott ott 1828-tól 1948-ig található anyag.

A tanulmány írója a képző történetét a következőképpen szakaszolta: Az 1848-ig tartó időszak. A tanítóképző élete az 1848–49-es forradalom és az 1867-es kiegyezés közötti években. A három-, a négy-, a hat- és az öt éves képzés időszaka. A tanítóképző élete a líceummal összekapcsolt oktatás időszakában. A II. világháború utáni változások 1944-től 1959-ig, a képző megszűntetéséig.

Somos Lajos működésének bemutatásakor (1938–1948) nem a róla szó kismonográfiát (Budapest, 2012.), hanem az 1997-ben kiadott Pedagógiai Lexikon III. kötetét használta. A 290. oldalon az alábbiakat olvashatjuk: „A történészek között kiemelkedő volt Trajtler Géza helyismereti bibliográfus is, aki a megyére vonatkozó adatokat gyűjtötte szorgalmasan.” Kiegészítjük ezt az a, hogy a neves igazgató-tanító csak nyugdíjba vonulása után (1948) végzet kutatásokat. Érdekes lett volna írni Trajtler szakirodalmi, történetírói és szépirodalmi munkásságáról is. A 297. oldalról hiányzik halál dátuma (1978).

Bartók Bélára hárult az Egri Római Katolikus Fiú Felső Kereskedelmi Iskola (1921) történetének megírása is. Először arról szólt, hogy az iskola megalapításáig hogyan folyt a kereskedelmi oktatás hazánkban. A szerző az intézmény történetét a következőképpen szakaszolta: Az iskola alapítása (1921–1924). Az Óriás-korszak (1923–1939). Ezt követően a tanulók társadalmi viszonyait elemezte rendkívül alaposan, példamutatóan. Óriás Nándor egyetemi tanári kinevezése után (1939) Angyal Lajost bízták meg az intézmény igazgatásával, aki 1944-ig látta el teendőit. 1946-tól 1948-ig Lénárt János állt az intézmény élén. A dolgozat értékét tovább növelte volna, ha kitér Lénárt tanári és tudományos munkásságára, mert a fejezetben erről alig esett szó.

Az 1828-ban Pyrker János László érsek által alapított Egri Rajziskola történetét Czeglédi László készítette el, a Főegyházmegyei Levéltárban őrzött források és a szakirodalom felhasználásával. Alapos dolgozatának hiányossága, hogy nem említi meg a Joó János által megindított első magyar ipari folyóiratot, a Héti Lapokat (1838) követő, ugyancsak Joó által szerkesztett és kiadott Hetilapokat (1847). Feltétlenül szólnia kellett volna Joó János Nézetek a magyar nemzet műveltségi és technikai kifejlése tárgyában (Buda, 1841.) című figyelemre méltó művéről.

A 20. századi egri katolikus egyetem tervéről készített dolgozatában Szecső Károly bizonyította, hogy 1946–1948 között reális lehetősége volt a katolikus egyetem létrehozásának. Sajnálatos, hogy mindezt lehetetlenné tette az egyházi iskolák államosítása. „Az államosítással az egri katolikus egyetem terve lekerült a napirendről. Czapik érsek és Mindszenty bíboros egri katolikus egyetem szervezési tervét a két munkáspárt egyesülése után szovjet mintára megvalósított kommunista diktatúra hiúsította meg, amely nem volt hajlandó tolerálni a világnézeti sokszínűséget a nevelés és oktatás területén sem.”

Nagy József az egri tanárképzés (1948–1990) történetét foglalta össze. Az értékes dolgozat hiánya, hogy nem érzékelteti azt, hogy Magyarországon 1948-tól 1990-ig pártirányítás érvényesült mindenütt, vonatkozik ez az egri főiskolára is. Nem állja meg a helyét az a megállapítás, hogy a főiskolán: „Elsőként a történészeknek sikerült bekapcsolódnia az ország tudományos vérkeringésébe.” Amikor Némedi Lajos vezetésével, Debrecenben megalakult a Pedagógiai Főiskola (1948), olyan kiválóságokat nyert meg oktatóknak, mint Csenky Imre karnagy, Gelei Gábor zoológus, Hortobágyi Tibor botanikus, Kiss Tihamér pszichológus, Papp István nyelvész, Rapcsák András matematikus és Udvarhelyi Károly geográfus. Sajnálatos az is, hogy Hahn István Európa-hírű ókor- és vallástörténész neve kimaradt a tanulmányból, aki 1955–1959 között oktatott az intézményben.

A magyar felsőoktatás 1991–2000 között végbement átalakulásáról egri viszonylatban Hauser Zoltán és Zám Éva készített összefoglalót. A szerzők lépésről lépésre követik azokat a változásokat, amelyek az 1990-es évek elején megkezdődtek. A dolgozat elején a következőket állapítják meg: „Az átalakulásban kiemelkedő a felsőoktatási intézmények szakmai autonómiájának megteremtése, az állami finanszírozás normatívitásának bevezetése, a hallgatói létszám jelentős növekedése és az intézmények tartalmi és szervezeti korszerűsödése. Az autonómia a felsőoktatási intézmények számára felelős szakmai és gazdálkodási önállóságot hozott, de a növekvő feladatok ellátása érdekében az intézményi menedzsment felelősségének jelentős növekedésével is járt.” Megjegyezzük, hogy a főiskolai oktatási struktúra átalakítása azt jelentette, hogy háttérbe kerültek a tanári szakok. Az intézmény jelenlegi vezetői törekednek a tanárképzés becsületének megmentésére, és jogaiba való visszahelyezésére.

A változásokról, amelyek 2001–2012 között zajlottak le az intézményben, Lőrinczné Thiel Katalin, Mátyás Ferenc, Kis-Tóth Lajos és Koncsos Ferenc készített összefoglalót. Dolgozatukban a következő témákról adtak számot: Képzések. Az Eszterházy Károly Főiskola képzési portfóliója. Szakmai gyakorlati képzés. Kutatási és külügyi tevékenység. Az intézmény beruházásai és fejlesztései.

Bár a kiadvány tanulmányainak színvonala változó, és szerencsés lett volna a helyi témákat jól ismerő lektor felkérése is mégis elismerésre méltó vállalkozás, s a maga nemében páratlan. A dolgozatok lektorainak felsorolásánál nem derül ki, hogy név szerint ki bírálta azt. A megjelölésében impozáns, szép kiállítású, kötet értékét nagymértékben növelik a kitűnő fényképfelvételek, amelyek Balogh Ferenc és Szántó György munkái. A kiadványt angol nyelvű összefoglaló, rövidítésjegyzék, irodalomjegyzék, névmutató és a kötetet szerzőinek felsorolása zárja.

Az ismertetett értékes kötetet nemcsak a szakemberek, hanem az oktatás története iránt érdeklődő olvasók figyelmébe ajánljuk.

Szecsó Károly

Pásztai László

A MAGYAR HONVÉDSEREG HARCÁSZATA AZ 1848–49-ES SZABADSÁGHARCBAN

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára, sorozatszerkesztő Veszprémy László
HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Line Design, Budapest, 2013. 270 o.

A 19. század közepének hadtörténetében az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc menete különösen bővelkedik csatákban, ütközetekben, és különféle összecsapásokban. Ám hiába múlt el több mint 160 év a történetek óta, az összeütközések többségéről máig nem rendelkezünk térképekkel és egyéb ábrázolásokkal bőségesen illusztrált, az adott levéltári forrásokat és visszaemlékezéseket felhasználó, a modern kor igényeit is kielégítő feldolgozásokkal. Rosszabb esetben csak a korabeli hivatalos, igencsak általános hadijelentések (vagy néha még azok se) állnak rendelkezésre; jobb esetben a résztvevő parancsnokok, alakulatok korabeli jelentései, kitüntetési javaslatok; alparancsnokok, tisztek, közkatona naplói, visszaemlékezései is elérhetőek, amelyek lehetővé teszik, hogy a témával foglalkozó történész (vagy maga a kiadott forrásokat tanulmányozó olvasó) összeállíthassa az összecsapás összetett képét. Ám utóbbi esetben is meg kell küzdeni a korabeli katonai szakszavak és hadászati/harcászati metódusok jelentésével, ami a résztvevőknek szinte természetes volt, ám a jelenkor történészét és olvasóját komoly feladat elé állítja.

E feladatot könnyíti meg jelentősen *Pásztai László* történész új könyve, amely a 19. század közepén alkalmazott harcéljárások részletes bemutatásával és elemzésével ismerteti a kor színvonalán álló magyar honvédség harcászatait. A szerző alapos munkát végzett: előlegesen összegyűjtötte a 19. század első felében az Osztrák Császárságban érvényben lévő és fellelhető katonai szabályzatokat, illetve a korabeli magyar hadtudományi munkákat és szabályzatokat 1790 és 1870 között, majd ezek részletes elemzésével ismerteti a különböző fegyvernemek (gyalogosság, lovasság,

tüzérség) önálló, valamint egymással együttműködő harcéljárásait; mindezt pedig a szabadságharcból vett példákkal illusztrálja.

Ahogy ezt a bevezetőben maga *Pásztai László* is írja, eddig még nem készült magyar nyelven ilyen kiadvány, amely a 19. század közepi háború „mesterségbeli részével” foglalkozna. Így még egy olyan, Damjanich János tábornok jelentésében aránylag részletesen leírt összecsapás, mint a példaként felhozott, 1849. április 10-i, első váci ütközet is hagyhat kérdőjeleket az olvasóban, hiszen például hogyan is hajtották/hajthatták végre az alakulatok a város bevételét eredményező rohamot? A folytatásban ehhez hasonló kérdésekre keres és ad konkrét válaszokat is a szerző.

Az első fejezet a korabeli harcászati alapelvekkel foglalkozik. A tűzfegyverek tömeges elterjedésével a 16–17. században már a gyalogság lett a döntő fegyvernem, és e fegyverek minél jobb kihasználására való törekvés hozta létre az ún. „vonalharcászatot”, amely — kisebb változtatásokkal — egészen a 18. század végéig uralta a harcművészetet. E merev és nehézkes módszert söpörte el a francia forradalmi és napóleoni háborúkban alkalmazott ún. „vegyes harcászat”, amelyben a terepviszonyokhoz alkalmazkodó csatárláncok és a gyors mozgásra képes oszlopok kombinációja, illetve a megalakuló összefegyvernemi magasabbegységek (dandár, hadosztály, hadtest) jóval rugalmasabb hadvezetést tettek lehetővé. Az új — később szabályzatokba rögzített — módszer lett aztán Európában egészen a 19. század második feléig a követendő példa, amely szerint az Osztrák Császárság hadereje, illetve az 1848-ban újonnan felállított magyar hadsereg is működött.

A második fejezet az 1848-ban megszervezett honvéd haderő létrehozását taglalja. *Pásztai László* előbb az új hadsereg lépcsőzetes felállításának fokozatait (cs. kir. reguláris magyar ezredek, önkéntes honvédszázlóságok, önkéntes mozgó nemzetőrség és szabadcsapatok, sorozott honvéd- és huszáralakulatok) mutatja be időrendben, majd a honvédsereg magasabb szervezeti tagozódásának, vezényleti nyelvének és szabályzatainak ismertetése következik. A szerző itt számos oldalt szentel az új hadsereg tisztikarának és tiszti-, illetve legénységi állománya kiképzésének, amelyre — a békés kezdeteket leszámítva — legnagyobb mértékben a hadműveleti területen került sor, és e felkészítés illusztrálására sok korabeli példát is hoz.

A harmadik fejezet a honvédsereg fegyverzetével foglalkozik. Előbb a gyalogság különböző gyűjtésű tűzfegyverei és szuronyai kerülnek ismertetésre (részletesen bemutatva azok használatát és hatékonyságát), majd a hidegfegyverek következnek. Ezt követi a lovasság tűz- és szálfegyvereinek, illetve használatuknak a bemutatása; végezetül a tűzérség lövegeinek, löszereinek, lövegek használatának, illetve az első rakétafegyver, a röppentyű ismertetése. Ezt a részt a műszaki alakulatok fegyvereinek bemutatása zárja.

A negyedik, egyben a legnagyobb fejezet a gyalogság harcászatát taglalja. A gyalogság korabeli harcászati alapegységének, a zászlóaljnak a bemutatása után a szerző előbb a harctéren a gyalogság ellen alkalmazott zárt és nyílt alakzatokat ismerteti. Szó esik itt az előbbi esetekben menetoszlopkőről, menetről és irányváltásról, oszlop, tömeg és vonalalakításról, illetve a tűz- és szuronyharcról; míg utóbbi esetben a csatárlánccsal, annak alakításáról, mozgásáról és harcáról. Ezt követi a gyalogság lovasság elleni harcának részletezése: tömeg és négyzetalakítás, csatárlánc alkalmazása, tüzelés és közelharc; majd a gyalogság tűzérség elleni módszerei. A fejezetet záró rész a gyalogság tereptárgyak elleni támadásával és azok védelmével foglalkozik. Ide tartoznak a magányosan álló épületek, települések, erdők, magaslatok, tábori erődítmények, „szorulatok” (átkelő), folyók és csatornák, melyeknél különböző harcéljárásokat kellett alkalmazni.

Az ötödik fejezet a lovasság harcászatát ismerteti. *Pásztai László* előbb bemutatja a korabeli nehéz- és könnyűlovasság csapatnemeit és feladataikat, majd a lovasság zárt rendben való alkalmazását. Szóba kerül itt az arcmenet és húzóadás, kanyarodás, oszlop, vonal és tömeg képzése, illetve a roham végrehajtása. Ezt követi a lovasság csatárharcának elemzése, majd a gyalogság, lovasság és tűzérség ellen alkalmazott „fogások” bemutatása. A fejezetet a huszárság „alapfeladatának” számító portyázás és felderítés ismertetése zárja.

A hatodik fejezet a tűzérség harcászatát elemzi. A szerző előbb ismerteti a korabeli tűzérség csapatnemeit (tábori-, vár-, ostrom-, partvédő-, és hajó tűzérség), majd a témaköréhez leginkább tartozó tábori tűzérség lövegeinek és ütegszervezetének bemutatásával foglalkozik. Ezt követi a tűzérség harctéren való alkalmazásának taglalása: menetsebesség, felállítás, tűzhatás, támadásban és védelemben való módszerek, harc hegyvidéken, és a röppentyűk használata. A fejezet zárását a tűzérség gyalogság, lovasság és ellenséges tűzérség elleni fellépésének ismertetése adja.

A hetedik fejezet a három fegyvernem harcrendben való helyéről és feladatáról szól. Ez a rész a fegyvernemek együttműködését, a korabeli, ún. „kombinált taktikát” mutatja be, amelynek alkalmazása eldöntötte az összecsapásokat. *Pásztai László* mindezt egy akkori „tankönyvi pél-

dán” illusztrálja, majd szól az ún. „katonai állásról”, a gyalogság és lovasság, a gyalogság és tüzérség, valamint a lovasság és tüzérség együttműködéséről; a támadó és védelmi harcokról: az áttörésről, harcászati megkerülésről, illetve a bekerítés elhárításáról; illetve a harc befejezéséről: az üldözésről és a visszavonulásról. A fejezetet a hadicselekről szóló, példákkal bőségesen illusztrált rész zárja le.

A nyolcadik fejezet a menet és menetbiztosítás kérdéskörét járja körül. A szerző előbb ismerteti a különböző menetsebességeket és lehetőségeket, majd a menetek korabeli osztályozását. A fő részt maga a menetbiztosítás alkotja, különböző szinteken (egységek, illetve magasabb-egységek: dandár, hadosztály, hadtest, illetve végül hadsereg) bemutatva, számos példával.

A kilencedik fejezet a táborozással és táborőrizettel foglalkozik. Itt előbb bemutatásra kerül a fegyvernemek előírt helye a táborban, majd a táborőrizet, és annak ellátása a gyalogság, a lovasság, és végezetül a tüzérség részéről.

A kötet végére érve összefoglalójában *Pászt László* megállapítja, hogy az újonnan szervezett magyar honvédség, bár mindvégig számos „gyermekbetegséggel” küszködött, alapvetően a korabeli szabályzatoknak megfelelően kiképzett, az akkori harceljárásokat alkalmazó, a kor színvonalán álló haderő volt, amelyről a (tárgyilagosabb) ellenfelek is elismeréssel nyilatkoztak. A kor bonyolult manővereinek megértését szolgáló, számos korabeli, illetve a szerző által készített nívós képpel, illusztrációval és táblázattal ellátott színvonalas kiadványt levéltári és irodalomjegyzék, személynévmutató, valamint angol és német nyelvű rezümé zárja.

A kötetben, mint minden munkában, előfordulnak betűhibák, elírások és kisebb tévesztések is. A magyar oldalra álló sorszerezi alakulatokból csak egy (a cs. kir. 61/3. zászlóalj) volt csonka (2 század), nem kettő (16. o.). Az önkéntes mozgó nemzetőrség említésénél elmaradt felállításának dátuma, 1848. augusztus 13. (16–17. o.). Az 1848. szeptember 16-i országgyűlés csak a 127 fő utáni 2 újonc kiállításáról intézkedett, a sorozást még nem rendelte el (17. o.). Az 1842 M „kamrás puskát” magyar oldalon nemcsak a székely határőrök, de a vadászok is használták (35. o.). Sáfrány Mihály az 1. hatfontos lovasüteg tüzemestere volt, nem az 1. hatfontos gyalogüteg (49. o.). 1849. március 5-én gróf Leiningen-Westerburg Károly még csak őrnagy és a 19. sorgegyezred 3. zászlóaljának parancsnoka volt, nem tábornok és dandárparancsnok (77. o.). Meszéna Ferenc 1848 végén őrnagy és a Perczel-hadtest tábornoki főnöke volt, nem alezredes és segédtsiszt; az említett móri ütközet döntő rohamában pedig a cs. kir. 7. vértesezred is részt vett (91. o.). A kápolnai csatában Karsa Ferenc őrmester már az 52. honvédszászlóaljban szolgált (97. o.). Máriássy János alezredes 1849 február végén már hadosztály- és nem dandárparancsnok volt (112. o.). Az 1849. július 2-i már a második komáromi csata volt (147. o.), nem az első. A losonci rajtaütés 1849. március 24-én és nem 25-én volt (156. o.). 1849. június 21-én Perednél valóban nem voltak ott a 14. (Lehel) huszárezred századai (ahogy a 13. (Hunyadi) huszárezred sem), a 17. (Bocskai) huszárezred 1. osztálya viszont a csatában részt vevő II. hadtest kötelékébe tartozott (185. o.). Philipp Bechtold altábornagy 1848. szeptember 8-án lemondott a délvidéki magyar csapatok parancsnokságáról és elutazott, így szeptember 21-én már nem lehetett ott Szenttamásnál (185–186. o.). Voigt Vilmos főhadnagy Nagysallónál már az I. hatfontos lovasüteg és nem a II. hatfontos gyalogüteg parancsnoka volt, mivel utóbbi a tápióbicskei ütközetben lényegében megsemmisült (186. o.). A kishegyési ütközet 1849. július 14-én és nem 17-én (188. o.); míg a debreceni ütközet augusztus 2-án és nem 3-án volt (189. o.). A II. hadtest lovashadosztálya június 20-án csak 8 századnyi cs. kir. lovasságot futamított meg, nem két ezrednyit (191. o.). A túrócsentmártoni rajtaütés 1849. június 22-én történt (224. o.). A cs. kir. fővezér neve pedig helyesen: Alfred zu Windisch-Grätz, és nem Windisgrätz (208., 256. o.).

A fentiekén kívül engedtettség meg a recenzensnek néhány hosszabb lélegzetű megjegyzés is. *Pászt László* kiváló munkája a korabeli szabályzatokra, hadrendekre, és a harctéri szituációk illusztrálásánál zömmel a későbbi visszaemlékezésekre épít. Ezek általában véve valóban helytállóak, de ahogy a szerző maga is több helyen érzékelteti, nem mindig. Ezért a későbbiekben, főként az egyes összecsapások esetében, célszerű majd külön vizsgálat alá vetni őket. Így elkerülhetők lesznek a most felmerülő ellentmondások és tévedések is. Első példaként a VIII. (később V.) honvéd lovasüteg problémakörét érinteném. A korabeli szabályzat 1848-ban ütegenként valóban 1–2 tiszt alkalmazását írta elő (159. o.), de a nevezett ütegnél 1849. június 27-én már 4 szolgált (ütegparancsnok, szekeresparancsnok, tüzérségi ellátótiszt, és még egy hadnagy külön beosztás nélkül), így a Mack-féle szabályzat 5 előírt tisztje is mindjárt érthetőbbé válik (219. o.). Ami pedig az üteg 1849. július 2-i pusztulását illeti, a Zámory Emil-féle visszaemlékezés több helyen „sántít”: a korabeli források szerint az üteg parancsnoka, Csányi Márton főhadnagy már április eleje

óta szolgált itt, és bátor, harcedzett tisztnek számított. Így nem is rontott előre „felelőtlenül” fedezet nélkül, ugyanis a 2. (Hannover) huszárezred egyik (valószínűleg az 1. őrnagyi) osztályának a támogatásával tört előre a kijelölt pontra. Érdekes, hogy az előbbi huszárokat (az üteghez hasonlóan), ellentétben a 3. (Ferdinánd) huszárezred két osztályával (az egyiknek, a 2. őrnagyi osztálynak éppen Zámory százados volt a parancsnoka...) egyáltalán nem zavarta az előrenyomulásban a hivatkozott visszaemlékezésben szereplő ún. „széles, mély árok” (valószínűleg a Szila-patakról van szó)... Így itt inkább a támogató csapatok elkéséséről van szó, mint „felelőtlen tüzérekről” (166., 187. o.). Az üteg viszont a túlerejű cs. kir. lovasság támadása miatt (amely előbb szétverte a Hannover-fedezetet) lényegében valóban megsemmisült, mivel súlyos személyi vesztesége mellett 6 ágyúja és 3 lőszerkocsija is az ellenség kezére került (egy lőszerkocsi pedig felrobant), ellentétben az állítottakkal (166., 187. o.). (Az eset után Csányi a XV. gyalogüteg parancsnoka lett, és később százados is előléptették, így aligha öt hibáztatta a vezetés...) Ami pedig a hadrendi anomáliákat illeti: a tavaszi hadjárat alatt az új, Görgei-féle hadrend csak április 4–5-től lépett érvénybe, így (a visszaemlékezések döntő többségében állítottakkal ellentétben) a hadműveletek kezdetén még a Vetter-féle volt érvényben, ezért Leiningen dandára Tápióbcskénél valóban rendelkezett még egy (a II.) 12 fontos üteggel (185. o.).

Érdekes még a szerző azon megjegyzése is, hogy a tábori erődítések esetében mind Győr június 28-i, mind Komárom július 2-i védelmét sikertelennek minősíti (119. o.), pedig az előbbi esetben a második védelmi vonal feladását csak egy megkerülés kényszerítette ki késő délután, míg a második esetben csak a jobbszárny 3 elővédmű került (ideiglenesen) ellenséges kézre; a fő védelmi sáncvonalat a támadók meg sem tudták közelíteni. Hasonlóképp: bár a szerző szerint a magyar felderítés végig jól működött (237. o.), a szabadságharc története tele van mindkét fél hadvezetése számára meglepetést hozó „találkozóütközetekkel”. Végül: bár a recenzius is tudja, hogy a magyar huszár „a világ első katonája”, azért (ellentétben a kissé lekicsinylő megjegyzésekkel: 45., 235. o.) a nyílt összecsapásokban rendszerint a cs. kir. vértések és ulánusok kerekedtek felül, a dragonyosok és svalizserek pedig egyenrangú ellenfelek voltak a harctéren (leszámítva persze a lesvetéseket és portyázásokat).

Az előbbi (inkább kiegészítő jellegű) megjegyzésektől függetlenül, a recenzius csak ajánlani tudja a fenti munkát minden, a korabeli hadviselés apró részletei iránt érdeklődő szakembernek és olvasónak egyaránt, akik többet szeretnének megtudni a 19. század első felének harcjeljárásairól a szélesvásznú történelmi filmek „lendületesen” ábrázolt rohamainál, vagy a lakonikus „hősies csapataink bevették a helységet” típusú száraz hadijelentéseknél.

Kemény Krisztián

Petelei Klára

DESCRIPTIO TRANSYLVANIAE
Art Printer, Sepsiszentgyörgy, 2013. 192 o.
ERDÉLY LEÍRÁSA

A tavalyi év legvégén *Descriptio Transylvaniae* címmel reprezentatív, 192 oldalas könyv jelent meg a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum és ARTprinter Könyvkiadó gondozásában, amely Erdély önálló térképeit mutatja be. A kötet a magyar Atlas Hungaricus (*Szántai Lajos*: Atlas Hungaricus 1528–1850. I–II. kötet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1996) és a román *Descriptio Romaniae* (*Ciortan, Ion – Radu, Măriuca – Penda, Octavian Ion*: *Descriptio Romaniae*. Muzeul Național al Hărților și Cărții Vechi. Bukarest, 2004) térképkatalógusok közötti eddigi üres teret tölti ki.

A kötet szerzője *Petelei Klára*, aki történelem–angol szakot végzett a marosvásárhelyi Petru Maior Egyetemen, jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Téka könyvtárosa. A szerző mögött, akinek ez az első munkája ezen a területen, két szürke eminenciás áll: *Gróf László*, 1956 óta Angliában élő térképgyűjtő, aki lektorálta a munkát és a bevezető tanulmányt jegyzi, továbbá előszót írt a kötethez *Tamás Sándor* kézdivásárhelyi térképgyűjtő.

Nem könnyű megválaszolni, hogy mi által határolódik le tudatunkban a folyamatos földrajzi felszín egy szeglete, és válik az a terület tájegységgé. Bírhat az a térrész környezetétől elütő

természeti jelleggel, de az is lehet, hogy történetében, nyelvében, vallásában tér el szomszédjaitól. Lehet, hogy a megfigyelt szempontot valamely tudományág használja csoportosításra, vagy épp a közigazgatás is megvonja éles határait e mentén, és az is megtörténhet, hogy maga a helyi közösség tudatába fészkelődik be ez a sajátosság.

Azt a földterületet, amelyet Erdélynek nevezünk, az ókorban még nem tekintették tájegységnek, a középkorban vált azzá. Természetföldrajzi értelemben az Erdélyi-medencét a környező hegyvonulatok mindig is elzárták a mögöttük levő alföldről. Története során ez a medence bizonyos mértékben saját utat járt be, legerőteljesebben a 16. és 17. században, amikor országgá nőtte ki magát. Többnyelvű és többfélekezű jellege is egyedivé tette.

Erdély területe és státusa változott a történelme során. Az erdőn túli terület saját nevet kapott, a magyar középkorban Erdély névvel a medencét és peremhegységeit nevezték (lásd erdélyi püspökség), a kora újkorban az állammá vált Erdélyi Fejedelemség meg-megszerzett magyarországi részeket (Partium), viszont később a Habsburg-tartományhoz már csak kisebb részeket ragasztottak hozzá. A kiegyezéskor elvesztette önállóságát, az unió olyan mértékű volt, hogy a dualizmusban a statisztikákban a nevét is lecsérélték (Királyhágóntúl névvel illették). Lassan száz éve, hogy Erdély alatt egyre inkább egy tágabb területet értünk, s ezáltal elkülönítjük az eddig tárgyalt történeti Erdélyt, és a jelenkorit, amely az egykori Magyarország és a mai Románia metszete.

A tájegységek általában először névként kerülnek térképre, majd az lesz fontosságuk mérvadója, hogy címsorba kerülnek, önálló kivágatú térképek fő témái lesznek. A tájegység térképi ábrázolásának mikéntje tehát pontosan követi a tájegység életét, erejét.

Erdély nevének első térképi ábrázolása feltehetőleg az 1320-as évek végi *Angelino Dalorto (Dulcert)*-féle portolán felirata. Ezen latinul és magyarul jelenik meg Erdély neve (regio septem castra, erguiul). A későbbi középkori térképek keveset tettek hozzá e tekintetben e térképhez: Erdély nevén kívül pár legfontosabb városát találjuk csak meg.

Még a középkori Magyarország utolsó pillanataiban történt meg az igazi áttörés. *Lázár* Magyarország térképe 1528-ra készült el, amely Erdélyt Transsylvania felirattal adja meg, és mintegy száz helynévben részletezi. A brassói szász *Johannes Honterus* négy évvel későbbi, 1532-es országgrésztérképe további elsőseket szerez meg: a magyar és a román térképtörténet is az első itthon nyomtatott térképként ünnepli, továbbá ez az első térkép, amelynek címében ott az Erdély felirat (Chorographia Transylvaniae Sybembürgen). Honterus térképén már több mint kétszáz nevet szerepeltetett, kivágata nagyjából az Erdélyi-medence, részletesebben a szász székek kerülnek bemutatásra. Honterus térképét követően hamarosan országgá vált az általa ábrázolt terület, kialakult az Erdélyi Fejedelemség. Az ezt követő másfélszáz évben a nyugati kiadók főleg kettőjük térképe felhasználásával készítettek térképeket e területről. A térképek közül a leg részletesebbek az önálló Erdély-térképek: eleinte Honterus nyomán csak az Erdélyi-medence került bemutatásra, a 16. század végétől már felületi színezés és határszalag jelölte Erdély önálló államiségét határai révén, a 17. században néha Partiummal is kiegészült a célterület.

Újabb komoly előrelépés a Habsburg-időszakban történt: az osztrák szolgálatban dolgozó *Giovanni Morando Visconti* 1699-es térképe, amely a korábbiakhoz képest sokkal több települést írt meg, ezernél is többet. 1769–73 között az osztrákok már részletes felmérést végeztek e tartományukról, Erdélyt bemutató topográfiai térképművük már 280 szelvényből állt. Fontos cezúra tehát az első osztrák katonai felmérés, ezt követően az önálló országtérképek már messze nem a leg részletesebb munkák voltak.

Ahogy a valamelyest önálló Erdély történetében is fontos zárókö a Magyarországgal való unió, úgy az önálló Erdély-térképek történetében is fontos záró időpont 1867. Az 1860-as években a tartományról még sűrűn jelentek meg részletes térképek, azonban a közigazgatási rangjától megfosztott, tájegységgé lefokozott Erdély sem a dualizmusban, sem Románia részeként jóformán nem került önállóan térképre több mint egy évszázadon át. A mentális síkba bezárt fogalom térképi kivetítése az 1989–1990-es rendszerváltás környékén erősödött meg: a többnyelvű Kovács-Fodor-féle Erdély-autótérkép volt az első, amely e tájegységet, pontosabban már a jelenkori változatát, ismét térképi címbe emelte.

A *Descriptio Transylvaniae* kötet az 1850 előtti Erdély-térképeket mutatja be, oldalméretű színes képet, illetve magyar, román és angol nyelvű leírásokat közölve a térképekről. A kötet háromnyelvűsége teljes körű, kiterjed a fűszövegekre, előszóra és a bevezető tanulmányra is. Elismerésre méltó, hogy érzékeny témakörrel ugyanazokat az információkat adja közre a kötet a feleknek, továbbá világnyelven is elérhetővé teszi azt.

Tamás Sándor előszavából tudjuk meg a kötet célját: az összes ma ismert, valaha nyomtatásban megjelent önálló Erdély-térképet jelenítették meg. Csak az önálló általános térképeket, nem foglalkoztak a többszelyvényes, részletes topográfiai térképművekkel és a tematikus térképekkel sem. Az önálló Erdély-térképek mellett van egy kakukktojás is: „érdekességként” beszerkesztették Székelyföld első önálló térképét is (1832-ből).

A térképtörténetben használt általános 1850-es évet tekintették záró időpontnak. Így a könyvből hiányoznak a szabadságharc és kiegyezés közötti másfél évtized térképei, amelyek a leg-részletesebben mutatták be a még nem egyneműsített erdélyi közigazgatást, a még nem kanonizált, különböző nyelvű erdélyi névanyagot (pl. Mersich, Bermann, Bielz, Fetti, Grimm, Petermann, Steinhausen munkái). Talán hasznosabb lett volna nem az általános dátummal, hanem a helyi térképtörténetet nagyon befolyásoló 1867-tel zárni a munkát, hiszen akkor — eltekintve a ma is jóformán megvásárolható térképektől — tényleg teljes lett volna a körkép.

Az előszó és köszönetnyilvánítás után *Gróf László* Erdély térképei és térképészei című tanulmányát találjuk a kötetben. E tanulmány nem e kötet számára készült, korábbi változatát angolul olvashattuk már, a gyulafehérvári 1918. December 1. Egyetem történeti folyóiratában jelent meg (*Gróf László: Maps and Mapmakers of Transylvania. In Annales Universitatis Apulensis. Series Historica I. Gyulafehérvár, 2005. 283–295. old.*). A tanulmány Ptolemaiosz 2. századi munkájával kezdi az Erdély területéről szóló térképek leltárát, középkori OT- és portolán-térképekkel, továbbá Lázár és Honterus térképeivel folytatja, részletesen kitér Ortelius eredményeire. A 18. századi erdélyi „térképész” Bod Péter életének és munkásságának bemutatásával zárul a tanulmány. E tanulmány kiegészítő ábrája a kétoldalas felvétel Lázár térképének felső negyedéről, rajta Erdéllyel is.

A könyv fő része az 57 szerző által készített 86 térkép bemutatása; a kötet talán fő erénye, hogy ennyi Erdély-térkép egy helyen még nem szerepelt. Számomra meglepő módon a térképek a szerzők neveinek ábécé-sorrendjében következnek egymás után. Meglátásom szerint — térképtörténeti munka lévén — hasznosabb lett volna a kronologikus szemlélet, hogy lássuk a térképek fejlődését, a források hatásait a későbbi munkákra, az újdonságokat tudjuk felismerni. Az általam elképzelt kronologikus sorrend végén egy névmutató ábécé-sorrendje megoldotta volna azt a gyorskeresést, amely a jelenlegi szerkezet egyetlen előnye. A jelenlegi ábécé-sorrendes szerkezet esetében legalább egy kronológia szükséges lett volna az olvasónak segítségként a történeti sorrend követésében.

Természetesen a térképek legnagyobb része ismert, hiszen ezek nagy része megtalálható a nagy budapesti gyűjteményekben (Országos Széchényi Könyvtár Térképtára, Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára), és ezen intézmények az utóbbi évtizedekben digitálisan közzé tették már legfontosabb térképeiket honlapukon, illetve DVD-kiadványaikban. A kötet értékeként írhatjuk fel, hogy olyan térképeket is tartalmaz a fenti ismertek mellett, amelyeknek ez az első újraközlése.

A kötet nagy oldalmérete (32 x 33 cm) ellenére is a térképeket többnyire kicsinyítve látjuk, teljes kivágatukban, ritkán kapunk nagyításokat a térképek részleteiről. Így a térképek jellegéről csak általános képet alkothatunk, azonban a nevek többnyire már olvashatatlanul kicsik, így ténylegesen tanulmányozni a térképeket már nem lehet. Az utóbbi időben térképtörténeti munkáknál elterjedt az a megoldás, hogy DVD-n mellékelik a térképek nagyfelbontású képeit, ezt követni itt is hasznos lett volna.

A térképekkel szemben fekvő oldalon rövid szöveg mutatja be az illető térkép szerzőjének életútját, munkásságát, majd a térkép pár vonására hívja fel a szerző a figyelmet: tallóz a kartus megoldásából, a térképi tartalom vagy ábrázolás mikéntjéből, a névrajz érdekességeiből.

Ugyan a forrásmunkák szövegközi hivatkozása nem történik meg, a munka a felhasznált irodalom felsorolásával zárul, amely tehát inkább csak egy általános bibliográfia Erdély térképtörténetéről.

A közigazgatási értelemben vett önálló Erdély nagyjából Buda elfoglalása és a kiegyezés között létezett, ezzel párhuzamosan ugyanebben a mintegy három évszázadban készültek ez országról, tartományról az önálló Erdély-térképek. Az utóbbi évtizedekben újra megjelentek e történeti tájegység önálló Erdély-térképei, sőt vele párhuzamosan az Erdély-térképtörténet is önállósodik, ennek egyik lépése e munka megjelenése.

Bartos-Elekes Zsombor